

ՄԵԿԿՆՈՂՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՐԻ ԹՐԱՆՔՈՒ-ՆԱՇ, որ իր Պուրբէլ-չի բնակարանին մէջ յանկարծամահ է եղեր, շատ վաղաժամօրէն անհետացած հայազգի կարեւոր դէմք մըն էր: Ան մին եղաւ այն արժէքաւոր անձնաւորութիւններէն զոր մեր ցեղը տուած է՝ դարերու ընթացքին՝ օտար ազգերու կամ Պետութիւններու: Սերած հին ատեններ Մոլտավա գաղթած Թրանխայեան հայ դերդաստանէն, որ արդէն անցեալին մէջ քանի մը ուժեղ տիպարներ արտադրած էր, — տիպարներ որ դիրք ունեցող ուսմէն քաղաքացիներ եւ իրենց ցեղին համար սէր ու յարգանք տածող Հայեր եղած էին, — ան ծնած էր Եւաչի նահանգին մէջ դիւղաքաղաքին մէջ: Իր նախնական ուսումը ստացած էր Եւաչի մէջ Պառլի Գարադաշի դպրոցը, որ, ինչպէս կը դրէ Պուրբէլի Արազ թերթը, «լուսազոյն կրթարանն էր այն օրերուն եւ ուր ուսում առած են նաեւ ուսմէն շատ յայտնի դէմքեր, ինչպէս զահուն նախկին խնամակալ հանգուցեալ Կէօրիկ Պուլտուկան, նախկին կրթական նախարար Տիմիթրի Կուսթի, եւն.: Հաջիւ պատանի, ճանչցաւ դառնութիւնը կեանքին: Կորսնցուց իր հայրը երբ դեռ առեւտրական դպրոցի Գ. կարդին էր եւ դարձաւ ընտանիքին նեցուկը. ուսման ծառաւ՝ ա՛ն շարունակեց սակայն դպրոցը, զոր աւարտեց 17 տարեկանին: Մտաւ ամիսական Աղլային Իրամատան Եւաչի ճիւղին մէջ, միեւնոյն ատեն շարունակելով եւ աւարտելով երկրորդական ուսումը եւ լրացնելով մինչեւ իսկ Եւաչի Իրաւաբանական Ֆաբլիթէն, շարաւոր տընութեան մը գնով: Տասնեօթը տարի ծառայեց նոյն դրամատան մէջ, միեւնոյն ատեն իր ջանքերը տրամադրելով ցանդուածներու կրթութեան գործին, վարելով չափահասներու համար առեւտրական դպրոցներ, եւ դասախօսու-

թիւններ սարբելով Կալացի գանազան Թագերուն մէջ: Դրամատունը ձգելէ յետոյ հաստատուեցաւ Կալաց իր փաստարան, ասպարէզ ուր մնաց մինչեւ 1922, երբ վերջնականապէս պիտի թողուր Կալացը, արձանագրուելու համար Իլֆուի (Պուրբէլ) Իրաւաբանական Կաճառին: Իր փաստարանական ասպարէզին մէջ մասնադիտութիւն էր ըրած առեւտրական եւ ծովային իրաւունքը, եւ այս ճիւղին վերաբերեալ նիւթերով կ'աշխատակցէր նաեւ մասնագիտական հանդէսներու: Նոյն շրջանին է որ երկու քննութեանց մասնակցելով անուանուեցաւ Պուրբէլի առեւտրական բարձրագոյն դպրոցի փրոֆէսօր: Աւելի յետոյ կարգուեցաւ փրոֆէսօր Առեւտրական Ախադեմիին, պաշտօն զոր պիտի շարունակէր մինչեւ վերջերս:

Իր քաղաքական գործիչ, իր արշաւատաւորական դատի ատրեալ, իր պետական արդէ, իր օւսուցչապետ ու հրապարակադիր, ան ստուար ու վեհօգի դեր մը կատարած է Ռումանիոյ մէջ եւ խոնարհ, աղքատիկ, անշուք պատանութեան մը՝ անձնական հօր, անընդհատ եւ անվատ ճիւղով մը՝ բարձրացած է դիրքի մը որ զինքը դարձուցած է Ռումանիոյ հանրային կեանքի ուշադրաւ, բեղմնաւոր, ամենէն սիրուած եւ յարուած դէմքերէն մին:

Փայլուն յաղողութիւնները զոր ան ունեցած էր ուսմանական հայրենիքին նուիրուած իր եռանդուն դործունէութեան մէջ, իրեն երբեք մոռնալ չէին տուած իր ցեղը, որուն հռոդէպ պահած էր միշտ խոր յարգանք եւ որդիական քնքուշ գործ մը: Հայ Մամուլ եւ Արազ համաձայն են այդ հայազգի մեծ ու աղնւ դէմքին նուիրած իրենց յօդուածներուն մէջ՝ ի վեր հանելու անոր անխախտ հաւատարմութիւնը իր ցեղին:

«Ճիշդ է, կը դրէ Արագ, որ գործօն դեր չունէր հայ հանրային աշխատանքներու մէջ, բայց ան մէկն էր այն սակաւաթիւներէն որոնք հակառակ իրենց դրամած դիրքին ուսմէն կենսեքին մէջ, չեն յսկր հոգեկան կապը զիրենք ձեռող ժողովուրդին նկատ: Անկէն, իրենց զիրենք հպարտ կը դնան իրենց ծագումին համար: Անոնք որ Թրանքու-Շաւր մօտէն ճանչցան, գիտեն թէ Հայու ինչպիսի տաք սիրտ մը կը բարախէր անոր կուրծքին տակ, հայ ժողովուրդի սրտի զարկին համրութեան: Ո՛ր թէ անոր համար որ ան կապուած էր հայ գանապան հիմնարկութեանց հետ, ինչպէս իրբեւ պատուոյ նախապէս Թուստանայ Միութեան հ. Վ. Մ. Մ. ի, իրբեւ պատուոյ անդամ Հայ Մշակութային Հիմնարկութեան, կամ իրբեւ հայ մտքի եւ արուեստի արտայայտութեանց յաճախակի մասնակից, այլ որովհետեւ իր հոգիին մտեթմութեանը մէջ ջերմ հաւատացող մըն էր հայ ժողովուրդի հոգեկան արժէքներուն եւ անոր պայծառ ապագային»:

Ես ինք, Պուրէշէ եղած միջոցիս, 1932ին, իր մէջ գտայ եղբորական ջերմ վերաբերմունք, որ իր տանը մէջ, ուր ամենամօրթիւր, անմոռանալի ընդունելութիւն մ'ըրաւ ինձի. զգացի այդ տան մէջ հայ մթնոլորտ, եւ յայտնի եղաւ ինձի համար որ ուսմէն աշխարհէն մէջ բարձր դիրք մը պրաւող այդ անձնաւորութիւնը հայ ժողովուրդին համար բարերար ուժ մըն էր:

Երբ քանի մը տարի յետոյ Փարիզ եկաւ մէկ երկու շաբաթ մնայլո, մենք պարտք սեպեղներ բերեցործակալի Պողոս Նուպար Մատնեղաբաւնին մէջ խմբովին պատուելի գինքը եւ իրեն յառաջնէ՛ իբր հայ ցեղի արժանիքները օտար միջավայրերու մէջ փայլեցնող կարեւոր դէմքի մը՝ մեր սիրով եւ շնորհապարտութեան զգացումները:

Իր մարք պատճառեւ է միահամուռ ցաւ ուսմէն ապրի բոլոր իստերուն: Ռուսէն մասուր լեցուել է անոր վճիռ նկարադիր, անձնուէր ու մարդասէր հանրային գործիչի վաստակը փառաբանող յօդուածներով: Իր զգալար պայտարուէր է, մարմնին հրկիզումէն առա՛ջ՝ Առեւտրական Ակադեմիային մէջ տեղի ունեցած սպահանգէսին, ուսմէն կատարարական, քաղաքական, դատարանական, աշխատաւորային, մտաւորական շրջանակներու բաղմաթիւ ներկայացուցիչներով: Հայ ժողովուրդի ուսմէն բարեկամնե-

րուն մեծադոյնը, Փրոֆ. Ն. Երզկա, Նեախու Ռումբլեւս թերթին մէջ անոր նուիրած է յօդուած մը ուր կ'ըսէ թէ՛ «ան մաքուր մնաց իր բովանդակ քաղաքական կեանքին մէջ, գիտուն ու սիրունած դէմք մը եղաւ իր ուսուցչական, զրազէտ՝ իր մասնապիտութեան մէջ, փաստաբան՝ առանց այդ ասպարէզին մէջ կիրք զնելու եւ ոչ ալ անոր անկուշտութիւնն ունենալու, մնաց միշտ ազնուական, սիրահար՝ հոգեկան ոլորտներու, երաժշտութեան ու քանաստեղծութեան»:

Արագէն կ'արտատուէմ Անահիտի ներկայ թիւին մէջ՝ մանրամասն կենսագրութիւնը Գր. Թրանքու-Շաւի, կենսագրութիւն զոր Միլունի Ռուսէն թերթերէ առած ըլլալու է եւ որ՝ թափուած ճիշդեւ արդիւնքներուն ճօրտնութեամբ, աստղագրուած նպատակներուն, յղացուած ծրագիրներուն աղնութեամբ եւ գործունէութեան եւ յանախի մաքրութեամբ ու ներուժութեամբ, լաւագոյն ծաղիկեպսակը կը դառնայ այդ հատընտիր մարդուն զգալովին վրայ եւ Միլունի հայ երեւաւորներուն համար ալ փաստ մը եւս կը կազմէ զանոնք իրենց ցեղին հանդէպ յարգանքի եւ հաւատարմութեան հրաւիրող:

Գրիգոր ՄԻՐԱՅԱՅԱՆ, Գրեկոր Սիւնի առնունով հանրածանօթ կովկասահայ երաժիշտը, որ բաւական տարիներէ ի վեր Ծիլիստէլիիս կ'ապրէր եւ որ չաքարախտէ եւ կոկորդի քաղցկեղէ կը տառապի եղբր, քաղաքապետական հիւանդանոցին մէջ վախճանէր է: Հմուտ եւ ինքնատիւ երաժիշտ մըն էր ան, որ իր կենսեքի ստալին շրջանին, Կովկասի մէջ, թէ՛ իր անմահական ստեղծարարութեան թիւներով եւ թէ՛ հայ ժողովրդական երգերու ճարտար գաղանակներով մեր նոր երաժշտութեան ամենէն արժէքաւոր դէմքերէն մին դարձած էր: Հայաստանի մէջ խորհրդային քննիմէն հաստատուելէն վերջ, Սիւնի, թէ՛ եւ հայրենիքէն հեռացած, յարեցաւ այդ ընթիմի պաղապարաւնութեան ալ ոչ իմով տողորուած երգեր ու նուազարանային կոտորներ շարադրեց, որոնց մէջ կը շարունակէր արուեստապէս տաղանդը նոր սալակի մը տակ ի յայտ բերել:

1935ին, ամերիկահայ պապով տունց անոր երաժշտական գործունէութեան յորեկանը: Խորհ. Հայաստանի Պետական Հրատարակչութիւնը երաժշտական ընտանաւ Ռուսէն Թէրլէմէկեանին

խորհրդակցութեամբ Երևանին մէջ Հրատարակեց անոր երգերէն տառնակ մը: Աւելի քան երեք Հասարակական հերկայ գտնուեի են յուզարկուսորութեան հանդէսին, զամբանականներ արտասաններ են Տէր Մինասեան քահանան, որ թաղման կարգը կատարեի է, Նիւ Երեքի եւ Ֆիլատէֆիլայի Հայ կիւլակ(սուսերու կողմէն) մենեղգող Յովսէփեան (անգլիերէն), Ֆիլատինաստ Գալստիստեան (հայերէն), ինչպէս եւ քանի մը Հայ եւ ամերիկացի անձնատուութիւններ. կարգացուեի են զանազան տեղերէ եկած հեռուդիները, որոնց զխաւորն էր այն զոր զրկած էր Ամերիկահայոց առաջնորդ Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան. յետոյ, ըստ իր յայտնած ցանկութեան, մարմինը կիւլարանի մէջ այրուեի է եւ աճիւնը սափորի մը մէջ ամփոխուած Նրեան պիտի զրկուի:

Հայ նոր երաժշտութեան կարեւոր դէմքերէն մէկն է որ կը շինի իր ուսերուն լրութեանը մէջ, երկու անգուսթ հիւանդութեանց զոհ եթալով 1909-ական տարին, բայց իր արտաբերած գործերը անոր անունն անկորուստ պիտի պահեն:

Ուրիշ մեծարժէք արուեստագէտ մը, ԿԱՐՈ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍՅԱՆ, որ ամբողջ Ամերիկայի մէջ հռչակ ունէր իր գեղարուեստական լուսանկարչի՝ ՃԱՆ ԿԱՐՈ անունով, մեռեի է Պոսթընի մէջ ուր հաստատուած էր երկար տարիներէ ի վեր: Մնած էր Պարբերիկ Փէրլէնճ գիւղը 1873ին. փոքր տարիքէն Ամերիկա եկած, տասնչորս տարեկանին սկսած էր հոն հետեւիլ լուսանկարչութեան եւ այդ ճիւղին մէջ շուտով յառաջդիմելով՝ դարձած էր Ամերիկայի մեծագոյն լուսանկարիչը: «Արուեստագետ Կարօ, — կը գրէ Սամուէլ Թումայեան ընդարձակ յօդուածի մը մէջ զոր Հրատարակած է Պայքար, — որ իր մէջ կը միաձնէր Արուեստի եւ Գեղեցկութեան հանդէպ զգայուն սէր մը ու լուսանկարչութեան գիտութեան մասին վարպետի կարողութիւններ, շուտով սկսաւ յաջողութիւններ գտնել ոչ միայն ամերիկեան խառնակահանը չըջանակին մէջ, այլ նաեւ իր կարողութիւնները սկսան գնահատուիլ միջազգային արուեստի կաճառներէն: Հրատարակ տարիներ անդադար անկախ իր վրայ բաւարարած էր լուսանկարչութեան կարուածին ու չադրութիւնը եւ այդ ճիւղին մէջ կը նկատուէր բացառիկ կարողութիւններով օժտուած վարպետ մը: Տարուէ տարի իր գործերը միշտ իր շահէին

առաջնութիւն Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մէջ. իր սքանախօս լուսանկարչութեան սիրահաններուն Մէքքէն նկատուած էր եւ յաճախ Ամերիկայի հեռուոր քաղաքներէն յայտնի ու պետական մարդիկ Պոսթըն կ'այցելէին նկարուելու համար աշխատանքի: Կարօի համարու այն առաջնական տարածուած էր որ նախագահներ, շարժապատկերի աստղեր, յայտնի մարդիկ յաճախ կը փութային իր ջուր:» «Միացեալ Նահանգաց նախկին նախագահ Քալվին Քուլիճի նկարը, կ'աւելցնէ Թումայեան, մեծապէս գնահատուած էր նախագահին եւ իր կնոջին, որ սքանչացման նամակ մը ուղարկած է հայազգի արուեստագէտին. այդ նկարը կարուած կը մնայ Սպիտակ Տան պատէն:» «Կարօ, կ'ըսէ Թումայեան, իր հանճարեղ լուսանկարիչ ճանաչուած էր աստուակապէս, բայց նաեւ իր իշտաների ու ջրաների նկարչական գործերով գրեւորահաման արժանացած է: Իր գործին հիացողները բազմաթիւ ու այլազան էին: Երկրին ու աշխարհի ամէն կողմերէն Կարօին կը դիմէին անոր խորհուրդն ու թէլաղութիւններն իմանալու համար, մանաւանդ նոր սկսող ու պապագայի նայող արուեստագէտներ...: Ամերիկայի ձգնաձգաւորներ երեքսարկաբանակի ցուցահանդէսը, որ ամերիկեան արուեստի ցուցահանդէսը հանապազուած էր, որուն իր առաջնութեան մէտայուլը ընծայեց Կարօին աննման գործերուն...: Ամերիկայէն դուրս, Կարօ շահած է նաեւ միջազգային առաջնութեան մէտայուններ ռուսական, Ֆրանսական եւ այլ ցուցահանդէսներու մէջ:»

Իր մահուան առթիւ, Պոսթընի բոլոր ամերիկեան թերթերը ընդարձակ ու մեծապէս ներբողալից յօդուածներ Հրատարակած են Կարօի մասին, եւ ձայնաբեկութիւն իր առօրեայ տեղեկատուութեանց մէջ լայն բաժին մը նուիրած է այդ հայազգի մեծ արուեստագէտին կենսոյին ու գործին:

Կարօ եղբայրն էր մեր հանգուցեալ սիրելի ընկեր Միքայէլ Յովհաննէսեանին, որ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան ամենէն լրջամիտ գործիչներէն մին հանդիսացած էր իր Հրատարակագիր եւ իր բանաստ:

1926ին՝ Պոսթըն գտնուած միջոցի, յայտնի երգչուհի տիկին Ռոզ Զուլալեան զիս տարաւ ներկայացուց Կարօին, որուն խանդավառ գովեստն ըրած էր ինծի եւ անկից ժամադրութիւն ուղած

էր որդեգրուի մեկ իրարու ճանձնցիկ ու կարօ իմ լուսանկարս չանէ: Շատ քաղցր ու թանկահին յիշատակ մը պահած եմ այդ տեսակցութիւնն, կարօի աշխատանոցին մէջ, որուն պատերը զարդարուած էին իր զմայելի դործերով: Արուեստագէտը ինծի չնորհեց պարզ, սիրուն, քեզու ընդունելութիւն մը, որպէս թէ վաղեմի մտերմիկները ըլլալինք, եւ երկարօրէի խօսակցելէ յետոյ մեր երկուքին հաւասարապէս սիրելի նկերբնու մասին, զիս նստեցուց որով կէտի մը վրայ՝ որով լոյսի մը — ստուերախառն աղօտ լոյսի մը — տակ, եւ խօսակցութիւնը շարունակելով, յանկարծ այն բովէին ուր իմ բնականօրէն, ինքնաբերաբար առած կեցութեանս ու արտայայտութիւնս ամենէն աւելի շահական կը դտնէր, քաջից լուսանկարը. արդիւնքը (տեսնել յոթնէանիս առթիւ 1938ին հրատարակուած կենսագրական գրքոյկին էջ 89ի վերադառնալով) եղաւ ռաւապրանքէմբ լուսաստուերով հոգեբանական նուրբ դիմանկար մը, լուսանկարչական քերթնութեան մը՝ կարելի է ըսել:

ՍՏԵՓԱՆ ՀԻՆԴՈՒՍԱՆ, որ Սոֆիայի մէջ վախճանէր է 57 տարեկան հասակին, Պուլկարիոյ հայ գաղութի ամենէն աղին, համակերպի, աղագոլոտ գէմբերին մէկն էր:

ՇՄՏՏ Փլովտիվ 1883ին, կը դրէ Պալքանեան Մամուլ, նախնական ուսումը ստացած էր տեղւոյն աղային վարժարանին մէջ, միջնակարգը՝ պուլկարական զմեմսդիոնին մէջ (1903), ուրկէ վերջ եղած է ուսուցիչ Փլովտիվի եւ Վառնայի աղային վարժարաններուն մէջ: Փայլուն կերպով աւարտած է Սոֆիայի համալսարանի իրաւալիւտական ճիւղը 1912ին: Եղած է հաշտարար դատաւոր մինչեւ 1915 թուականը եւ մինչեւ մահն ալ՝ քաջ փաստաբան: 1906ին եղած է Պուլկարահայ Ռուսացական Միութեան հիմնադիրներէն եւ անոր Ռահվիլայ պաւստօնաթիւթին աշխատակից: Ընդհանուր պատերազմէն վերջ Փլովտիվի մէջ հիմնուած Աղգային Միութեան քարտուղար եղած է, ապա Փլովտիվի կողմէ պատգամաւոր Սոֆիայի Համագումարին, ուրկէ ընտրուած է (1919) պուլկարահայ պատուիրակ Փաբիլի Աղգ: Համագումարին, որուն բերած է իր գործօն քաժիւրը, մասնակցելով սոյն Համագումարէն ընտրուած գանազան յանձնախումբներու: 1920-21ին Ռուսոսքի կողմէ պատուիրակ անուանուած է Աղգային Միութեան

Թեան Համագումարին: Կրթական եւ հասարակական հարցերու շուրջ աշխատակցած է Շարքում, Խազմիկ, Ալպալայ, Ժողովուրդի ծայն, Արաւգանգ Փաբիլի, Պալքանեան Մամուլ եւ Փաբու թերթերուն: Նիւ Եորքի զլայացունց դատին առթիւ Պալքանեան Մամուլի 15 սեպտեմբերէն 10 նոյեմբեր 1933ի թիւերուն մէջ իր դրած «Վերկարած պաշտպանութիւնը Դուրեանի սպանութեան յանցապարտներուն» խորադրով յօդուածաշարքը՝ իրաւաբանական իր հմտութեան ապացոյցն է: Մէքր Ստեփան Հինդլեան իր ապարէզին մէջ ճանչցուած էր հեղինակաւոր եւ ուժեղ միտք մը՝ ոչ միայն մեր, այլ նոյն իսկ Պուլկարիոյ օտար շրջանակներուն մէջ, ուր զինք կը դասէին Փլովտիվի առաջնակարգ իրաւաբաններու կարգը: Հինդլեան Փլովտիվի փաստաբանական ճշտողի դիւանին անգամ ընտրուած էր. իր պաշտօնակիցները մասնաւոր յարաբեր ունէին իրեն հանդէպ, որպէս հմուտ իրաւագէտի, քաջ տրամաբանողի եւ նուրբ վերլուծողի: Հայ հանրային կենսքի մէջ Ստեփան Հինդլեան հայ ձգտումներու իրապաշտ ըմբռնումի արտայայտիչն էր, աղգային իշխանութեանց անձնուէր գործակիցը եւ իրաւագործի զաղթականութեան շահերու ջնքով պաշտպանը եւ իբր աղգային ճանչցուած էր Պուլկարիոյ բոլոր Հայերէն: Հինդլեան որպէս իրաւաբան-հետոր եւ աղգային հասարակական առաջնորդ, կը հանդէսանայ մին պուլկարահայ այն գէմբերին որ պատիւ կը բերեն այս գաղութին:

Այս կենսագրականին ընկերացող յօդուածի մը մէջ որ հանդուցեակին նուիրուած է եւ անոր արժանաւոր ներդրը կը պարունակէ, Թերթին խմբադիրը կ'ըսէ՝ «Վերջին երեք տասնեակ տարիներու ընթացքին, չկայ հանրային երեւոյթ մը, չկայ ծրագիր մը, չկայ հանրօգուտ աշխատանք մը, որոնց հանդէպ Ստեփան Հինդլեան գիրք ճշտած, իր հեղինակաւոր կարծիքը յայտնած, կամ իր աշխատանքի եւ զոհողութեան բաժինը բերած չըլլար, զոհողութեան բաժին լայն առումով, ոչ թէ միայն դրամի, այլ եւ Ժամանակի եւ ջիւղերու եւ ստողութեան»:

Ես գիրքը ճանչցայ հոս՝ 1919ի աղգային մեծ Համագումարին, որուն եկաւ մասնակցել իբր Պուլկարահայոց պատգամաւոր, եւ մօտէն տեսնելով իր սրտի ու մտքի յատկութիւնները, իրեն հա-

մար զղացի ջերմ համակրութիւն մը զոր պահած եմ ցարդ, եւ յօժարակամ կը ձայնակցեմ այն դուրստներուն որոնցմով Պալքանեան Մամաւի խմբապետութիւնը կը պաշարէ մեր ողբացեալ հայրենակիցին անունը: Ոչ միայն Պուլկարահայ գաղութը, այլ եւ հայ ժողովուրդը յանձնին այդ լուրջ եւ ուղղամիտ, անձնուէր եւ անշահախնդիր զործիչին՝ իր լաւագոյն զաւակներէն մին է որ կորսնցուց:

ԳԱՍՊԱՐ ՆԵՄՏԷ, որ, խոր ծերութեան հասած, մեռեր է, մեր պատանութեան շրջանին հանրածանոթ դէմք մըն էր Թրքահայոց մէջ՝ իր բանասէր, իր գրականութեամբ, իր զրարածմով, եւ անկից փ վեր ալ, տարիներու ընթացքին, բաւական բաղմամբիւ եղած են յօդուածները զոր կուտար Պոսոյ Հայ թերթերուն: Կրթութեան քանադիւնդ, այլ եւ աղին ու գեղամոլ հոգի, հայ մշակութիւնը անձնութեան սիրահար, ինքնօգնութեամբ զարգացած ու որոշ չափով հմտութեան ամբարած, ինքնատիպ հայ մտաւորականի դէմք մըն էր:

Նշանակալից ու համակրելի դէմքեր էին նաեւ Տօթթէօր ձէյնյո Կրիմֆիլտ, որ Թարսիդէ մէջ վախճաներ է, Զարեհ Պալփայեան եւ Հերան Շապան նկարիչները, Միքայէլ Ալեշան եւ Անտրիկ Ալքունեան, զոր Փարիզի հայ պաղուծը կորսնցուց իրենքս:

ՃեՅՄՍ ԿՐԻՍՏԻՆՏ ծնած էր Թարսիդ 1870ին անպիլացի հօրմէ եւ հայ մօրմէ, եւ ապրած էր իբր հայրենասէր հայ գործիչ մը: Եօթը տարեկանին Գերմանիա փոխադրուած, հոն ստացած է իր տարրական, միջնակարգ եւ համալսարանական կրթութիւնը եւ շրջանաւարտ եղած է իրաւաբանութեան եւ փրիսոփայութեան 'վկայականով': Տարիներով Պերլինի մէջ աշխատած է հայ մշակութիւն եւ հայ դատին համար, մեծ հայասէր Տօթթ. Լեփսիուֆի կողքին: Հրատարակած է «Մուրը Մեւրոպ» տիտղոսով կէս հայերէն եւ կէս գերմաներէն ամսագիրը Պերլինի մէջ, ինչպէս եւ շարք մը իրաւաբանական աշխատութեան շրջան: Երեք ու կէս տարի առաջ դարձած էր Թարսիդ ու յետոյ հաստատուած էր Թեհրան եւ անուանուած էր տեղւոյն հայ եկեղեցական վարչութեան նախագահ, պաշտօն զոր պարած է խղճամտութեամբ եւ ձեռնարկութեամբ:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱԼԷՄԵՄԱՆ եւ ԱՆՏՐԻԿ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Փարսիդ կաթողիկէ Հայոց համայնքին ամենէն

համակրելի դէմքերէն էին, երկուքն ալ նախկին աշակերտ Ս. Ղազարու Միքիթարեանց, Վենետիկի Մուրատ-Թափաշէլեան վարժարանէն շրջանաւարտ: Երկուքն ալ լի այն հայրենասիրական ոգեւորութեամբ որ կը նկատուի այն բոլոր Հայերուն քով որոնք Միքիթարեանց աշակերտած են: Երկուքն ալ ամենէն եռանդուն անդամներէն էին Մուրատ-Թափաշէլեան վարժարանի նախկին սանուն բազմաժողով Միութեան եւ Փարիզ քանի մը տարի առաջ կազմուած «Մէյփրի Մուրատեան վարժարանի բարեկամաց Միութեան»: Այլոնեանց կը իմբացրէր եւ կը հրատարակէր, օրինակելի ջանասիրութեամբ եւ անձնուիրութեամբ, Տեղեկատու պարբերականը, որ պաշտօնաթերթին էր այդ երկու Միութեանց: Միքայէլ Ալեշան, ծնած Պարտիզակ, Վենետիկէն դառնալէն յետոյ Պոլիս հաստատուած ու Հանրային Պարտուց Վարչութեան, Արմաթրոնի վերջրս նաւային ընկերութեան մէջ կարեւոր պաշտօններ վարած եւ յայտնի ու գործօն-ուժ մը հանդիսացած էր կաթողիկէ Հայոց համայնքին մէջ, իբր անոնց երեսփոխանական ու վարչական ժողովներուն անդամ, իբր Մուրք Յակոբ հիւանդանոցի հոգաբարձութեան ստեղծակց: Մեր ժողովուրդը հարուածող վերջին ալէտներուն հետեւանքով Փարիզ դալ հաստատուելէն յետոյ՝ ան իր անձնուէր, ակադեմիկներէն բերած է կաթողիկէ Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցւոյն հոգաբարձութեան եւ աղքատախնամ մարմիններուն: Ան խղճամիտ ու լուրջ ձեւով կատարեց Բարեգործականի ստատարած դրպորոցներու եւ այլ հաստատութեանց ընդհանուր քննիչի պաշտօնը զոր այդ կազմակերպութեան Կեդրոնական վարչութիւնը իրեն յանձնեց, ու մէկ-երկու տարի վարեց Կիպրոսի Մեղեդոնեան Կրթական հաստատութեան երկրական տնօրէնի պաշտօնը: Մեծագոյնը, սակայն, այն ծառայութեանց զոր անկիւ մատուց հայ ժողովուրդին, Գուրգէն Ալեշանի պէս տաղանդաւոր արուեստագէտ մը անոր պարգեւելը եղաւ:

ԶԱՐԷՐ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԻ՝ որ արժէքաւոր նկարիչ մը եղաւ եւ ՀԵՐԱՆ ՇԱՊԱՆԻ համար, որ ինքնատիպ արուեստագէտի դէմք մըն էր, ինչորեո՞ր «Հայ Աղատ Արուեստագէտներու Միութեան» նախագահ եւ յայտնի նկարիչ Ռաֆայէ Շիւմանեանէն որ ըսէր յօդուածի մը մէջ՝ իր ներկայ թիւով կը հրատարակեմ՝ ինչ որ պէտք էր յարգելու համար անոնց յիշատակը:

ԴԱԽԻԹ ՄԱՐԿՐԻԱՆ, որ ամենէն ուժեղ ու սիրելի դէմքերէն մէկն էր հայ ծանօթ գերդաստանի մը՝ ուր ազգասիրական անտաճնունութիւնը աւանդութիւն մըն է, վարդաժամ վախճան մը ունեցաւ վերջերս, զո՛հ երթալով անողորմ հիւանդութեան մը: Ես զինքը ճանչցայ Փարիզ 1914-18ի պատերազմի ընթացքին, մանաւանդ Դանակիցներու յաղթանակէն յետոյ՝ Հայաստանեան խորհրդարանի անդամութեանց չըջանին. ան եղաւ մին այն սակաւաթիւ երիտասարդ հարուստներէն որ պահ մը ոգեւորուեցան մեր ազգային դատին ի նպաստ կատարուած աշխատութիւններով: Այդպէս Պատուիրակութեան նուիրեց կարեւոր դուժարներ փրօփականտի գործին համար. ան նոյն իսկ, մշտական յարաբերութեանց մէջ ըլլալով Աղգային Պատուիրակութեան նախագահին եւ անհղամներէն ոմանց հետ, պահ մը այնքան խանդավառուեցաւ Հայ Տէրութեան մը կազմութեան գաղափարով, որ որոշեց ատեն մը իր առեւտրական ազգային հարցին յատկացնել. արտասահմանեան գործը ձգել եւ իր բոլոր ժամանակն եւ ուժերը ցրուած պանդուխտ շուրջը կազմուելիք միացեալ եւ անկախ Հայաստանը փոխադրելու կենսական գործին աջակցելու համար, հրատարակեց կոշ մը, սկսաւ քուցակագրել Հայաստան երթալ հաստատուելու ուզող Հայեր: Բայց որովհետեւ այդ չըջանի առաջին օրերուն մեծ յոյսերը հետզհետէ սկսան — փնտռուած հողատար Տէրութիւնը չդաճուելուն հետեւանքով — յուսախարութեանց ճամբուն ռոնել, ան նորէն դարձաւ իր առեւտրական ասպարէզին, ուր ապացուցուց նախաձեռնութեան ողի եւ արդեական ըմբռնումով կազմակերպութեան կարողութիւն ունենալը, հիմնելով Պրիւսիյի մէջ Տալքու սիկարէթի գործարանը, որ մեծ յաղթութիւն մը եղաւ ու իր հարաճութիւնը բազմապատկեց: Առանց ընկերութեան մ'ըլլալու, առաջնորդուած՝ մարգարիտական զբաղումէ մը եւ նոյն ատեն լայնամիտ գործի մարդու տեսութենէ մը, ան իր բոլոր աշխատակիցներն ու բանուորները շահակից դարձաց իր գործին: Փարիզ պալատատունէն յետոյ, Բարեգործականի կեդրոնական վարչութեան անդամակցելու հրաւիրուեցաւ եւ իր խորհուրդներով ինչպէս եւ ինքնական նախարարութիւններով աջակցեցաւ այդ մեծ կազմակերպութեան:

Հանրային կամ անհատական կարիքներու ի

նպաստ իր լայն օգնութիւնները բազմաթիւ եղած են: Ես ինքզինքս ու պարտիմ վկայիւ ասոր, որովհետեւ յաճախ իրեն դիմած եմ օգնութեան արժանի ազգային գործերու կամ հայրենակիցներու համար եւ ան միշտ աղնուօրէն կատարած է խնդրանքս:

Խորին ցաւով իմացայ անակեղա՝ ու նոյնպէս վաղաժամ՝ մահը տիկին ՊԵՐՃԻՆԶԻ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆԻ, որ մէկէ աւելի պատճառներով յարկելի Հայունի մըն էր: Ծնած Ֆիլիպէ, ուր ազգային վարժարանին ու Ֆրանսական դպրոցին մէջ ստացած էր նախնական կրթութիւնը, Ռոստոմի դպրոցին մէջ՝ մէջնականը կրթութիւնը, Ժնէվի մէջ հետեւած էր մանկավարժութեան եւ զբաղանդութեան դասընթացներու: Ուսուցչական պաշտօն վարած էր Կիրասոնի եւ Վանի հայ վարժարաններուն մէջ, իր ամուսնոյն՝ Սարգիս Բարսեղեանի տեսչութեան շրջանին: 1915ի արաբականերէն յետոյ, որոնց զո՛հ գացող մտաւորականներէն մին եղաւ նաեւ իր ամուսինը, ան դարձած էր Պուլսարիա եւ յոսոյ գացած էր Թիֆլիս: Ուսեալ, տաղանդաւոր, ջերմօրէն հայրենասէր, ան եղած էր մին երեք հայ կիներէն որ հրաւիրուեցան իբր երեսփոխան աշխատելու Հայաստանի Հանրապետութեան նորահաստատ խորհրդարանին մէջ: Այդ Հանրապետութեան խորհրդանշանումէն ետքը, ան կաւ արտասահման, ուր Ամերիկեան Նպաստամատոցի հայ որբանոցներուն մէջ ծառայեց, յետոյ Փարիզ, ուր Թանկալին աշակից մը եղաւ նոյն Նպաստամատոցին պատուիրակ Կորստն Պէրիլին, Թրանսիսիոյ բազմաթիւ հայ երիտասարդներուն՝ որոնք պատերազմի որբերէն էին՝ գործերով դրաղեցաւ ամենամեծ անձնուիրութեամբ, ոչ իբր պաշտօնեայ գործերով, այլ իբր իտական ձմարիկ՝ մը մատող տալիքի մէջ մօրէն ու հօրմէ զրկուած մայր երիտասարդներուն: Յետոյ, տարիներով նմաօրինակ ուշիմ, սրտաւրն ու հոռազուն աշխատակցութիւն մը բերաւ Աղլաթոյովի Նանսէնեան Գաղթականական ՕՓիսի Թրանսիսի պաշտօնական պատուիրակ Մարսէլ Փանի գրասենեակին, ուր գինով գաղթականները ուրախ կ'ըլլային իրենց ցաւը շուտ ըմբռնող եւ անոր դարձան տարուելուն սրտանց հոգածու աղպարէ հայրենակցուհի մը պտենիուն: Վերջերս՝ ստրկութեան հր այդ գործին քաշուել, որովհետեւ այդ պաշտօնը պաղթականին մը յանձն

ները սովորութիւն է եւ ինչ Փրանսական քաղաքացուհի դարձած էր:

Տիկին Բարսեղեան արժէքաւոր դրադիտուհի մըն էր նաեւ. Հայրենիք մասնադրին մէջ Հրատարակած էր շարք մը պատմութեամբներ, որոնք «Փոթորակէն վերջ» ընդհանուր տիտղոսով հատորի մը մէջ ամփոփուած լոյս տեսան 1932ին: Կ'արտասուեմ Հոս ինչ որ այդ հատորի երեւման առթիւ կը գրէի Անահիտի քրոնիկիս մէջ: «Տիկին Պերճուհի Բարսեղեանի պատմութեամբները գրեթէ ամենքն ալ իրենց նիւթը կ'առնեն մեր այժմեան դադութեան շրջաններէն, ու յաճախ՝ կեանքէն այն եւրիտասարդը որբերուն որոնք պատերազմէն արհաւիրքներէն ու տարագրութեան դժոխքէն ճողողուած ու օտար երկիրներ ինկած են: Անոնք որ կը կարծեն թէ Հայաստանէն դուրս ազգային գրականութիւն մը չի կրնար ծաղկիլ, անոնք որ չեն ըմբռներ թէ ներկայ բոլորին, մեր այժմեան տարագիր սերունդին համար, գոնէ դեռ 20-30 տարի, արմատային կողմ մտնող Հայաստանի մը կայ, թող կարգան այս հատորը եւ պիտի տեսնեն թէ ինչքան կը սխալին: Տիկին Բարսեղեան, բաւականատեն պաշտօնավարած Ամերիկեան Նպաստամատուցիի հաստատութեանց մէջ, յետոյ, Փարիզ, Նոյն կազմաւորւած է եւ Ֆրանսա բերուած հայ որբերուն պաշտպան Փրանսական Գոմիթէին՝ իբր քարտուղարուհի, տարիներէ ի վեր գործած ըլլալով՝ զմայլելի խղճամտութեամբ, ձեռնհասութեամբ եւ անձնուիրութեամբ, մօտէն ճանչցած ըլլալով ուրեմն տեղահանութեան գողգոթային շատ մը մօայլ դրուագները եւ անկից ազատած խեղահեղու, մահաւանդ պատմախիերու, երկրէ երկիր թափառած ցաւալին կամ կորույցիլ ուղիսկներ, մին էր անոնցմէ որ այդ նիւթին վերայ ամենէն աւելի գիտակցաբար սլտի կարենային գրել: Իր նորավէպերը, պարզ, անսթեւեթ ու սիրուն ոճով մը շարադրուած, հայ պանդուխտ ընտանիքներու, հայ որբերու կեանքէն յատկանշական դրուագներ կը պատկերացնեն կենդանի ու բնական զոյններով, էականը միայն ըսող, հասկիրն, արագ պատմութեամբով մը: Ու ամբողջ հաստորին մէջ կը զգացուի հեղինակի վիրաստուած ու սպաւոր, այլ եւ հաստատուից եւ ուժեղ ազդասիրութեան չեղարձակութեամբ որբերուն եւ մահաւանդ օտարութեան մէջ կոր-

սուած ու եւթ մը փնտող երիտասարդ որբերուն համար, ու իր խանդաղատանքի ու կարեկցութեան զգացումը, որ այդ պատմութեանքներուն կը փոխանցէ ազնիւ սարսուռ մը եւ անոնց մէջ մերթ նըշմարտող արուեստի թերութեանց աչք գոցել կուտայ:»

Այդ նորավէպներէն մէկ քանին անդլիերէն թարգմանուած եւ հրատարակուած են անգլիական եւ ամերիկեան հանդէսներու մէջ, եւ նոյն իսկ մրցանակ շահած են: Իր վերջին արտադրութիւնը եղաւ «Յանձնուած օրեր» վիպակը, 1915-18ի թագմադէտ շրջանէն դրուագներ ներկայացնող, եւ որ լոյս տեսաւ Հայրենիք մասնադրին մէջ:

Տիկին Բարսեղեան մեր ազգին ծառայած է նաեւ՝ անոր նուիրելով լաւագոյն երիտասարդ մտաւորականներէն մին մեր նոր սերունդին, իր Արմէն որդին, որ փայլուն յաջողութեամբ աւարտած էր Փարիզի իրաւագիտական Համալսարանի ընթացքը, ամենէն եռանդուն ու լուրջ անդամներէն մին էր Փարիզի Հայ Երիտասարդաց Ակումբի վարչութեան, կ'աշխատակցէր նոր հիմնուած հայ երեսփոխանական «Հայաստան» ֆրանսերէն պարբերաթերթին եւ այժմ, կրակէ Փորթորիկին մէջ իբր զինուոր կոտող, չկրցաւ նոյն իսկ իր մօր յուզարկաւորութեանը ներկայ գտնուիլ:

Ամերիկայի մեր մեծ գաղութէն պակսեր են երկու աղին ու կարեւոր ուժեր, վերապատուելի Կ. Մ. ՄԱՆԱՎԵԱՆը եւ ՊՕՂՈՍ ՆՈՐԱՍԵՐ, առաջինը՝ բողոքական Հայութեան ամենէն ընտիր ղեմքերէն, ազգասէր կրօնաւոր ամենէն յարգելի տիպարներէն մէն, երկրորդը՝ Ռ. Ա. կուսակցութեան ամենէն լուրջ եւ ամուր գործիչներէն մէն:

Իբր մաքուր նկարագրի տէր մարդ, իբր առաջինի սկզբունքներու քարոզիչ, իբր ազգօգուտ գործերու եւ մասնաւորապէս Հ. Բ. Ը. Միութեան հայրենաշէն ձեռնարկներուն իր ջերմեանով քարոզումով աշխկցող, իբր իմաստուն եւ ոգևորիչ դաստիարակ, որ մեծ դեր ունեցած է՝ ինչպէս իր մահուան առթիւ երեցած յօդուածներուն մէջ ըսուեցաւ՝ Անանիկեանի եւ Տիգրանեանի պէս մասնաւորական առաջնակարգ գործիչներու կազմաւորման մէջ, վերապատուելի Մանափեան իր հանրային գործունէութեամբ նշանակելի ծառայութիւններ մատուց մեր ժողովուրդին:

Տարբեր միջոցներով աշխատող, բայց նոյն-

սլիսի ոգիով ու եռանդով լեցուած դործիչ մը եւ-
րա Պօղոս Նորհատ, որ իբր խմբապիւր, իբր աղ-
պատէր դործիչ՝ դարդերէն մին ճանդիտացաւ այն
կուսակցութեան որուն կը պատկանէր և ալ շքան
խմաստութեամբ որքան անշահախնդրութեամբ
ծառայեց այն Ժողովուրդին որուն զաւակն էր:
Այդ երկու անհետացած դէմքերու մասին ի՞նչ
կրնամ գրել աւելի լաւ քան ինչ որ Պոսթընի Պաշ-
էպրին մէջ գրեց առաջնորդն մասին Յովսէփ Խո-
հարարեան, և քան ինչ որ երկրորդին նկատմամբ
դրեցին Ա. Նազար, Երուսաղէ Միսիսեան, Հրաչ-
Երուսաղէ, Պատրոս Կէօյճեան և ալլէր: Պարտեզ կը
համարիմ ժիպն՝ ողբազուլիք մեռելներու նորա-
դոյն շարքին մէջ — զոր այս վեց ամիսներուն՝
ճակատադիրը չափէն աւելի ստուարացուց, —
յարգանքով յիշատակել մեր այդ երկու սիրելի
Հայրենակիցներն ալ, անաւանդ որ երկուքն ալ
առիթ ունեցայ՝ Ամբերիկա գտնուած ատենն՝ ան-
ճամբ ճանչնալու և իրենց մտաւորական ու բա-
րոյական յատկութիւնները մօտէն տեսնելու և
զնախատելու:

Այս վերջին շրջանին անհետացած թանկազին
դէմքերուն մէջ, ինծի համար մասնայատուկ տեղ
մը կը դրուէ Տիկին ՆԱՃԱՆԻ ՅԱՐԱՆԻՆԱՆ, մայրը
մեր սոսի բանաստեղծ ու ազգային դատիկ նահա-
պետ Սիմոնիսթօին և եռանդուն ազգայէի դոր-
ծիչ ու իմ սիրելի բարեկամ Վահան Եարճեանեա-
նին: Այս ծերունազարդ սարգոյնակ կինը՝ աղնիւ
Հայուհիի, ու մանաւանդ Հայ մօր, մտատկապ
մըն էր, որ ունէր մեր Ժողովուրդին բոլոր յատ-
կութիւնները առանց անոր ու եւ ի մէջ թերու-
թիւնն ունենալու: Ակնայ ցեղէն բոխած այդ վը-
ճիտ հողին՝ բարոյական չքնաղ գեղեցկութիւն
մըն էր, որուն Աստուած տուած էր նաեւ մաքուր
պարզամիտ և լցուած մարմնեղէն դմայիւրի գի-
մակ մը, — Հրեշտակային շնորհի մը մէջ՝ ան-
հուն գորով մը: Մեր աղղը անոր յաւէտ երախտա-
դէտ պիտի մնայ իրեն պարզեւած ըլլալուն հա-
մար Աստուծոյ պէս հօգի ու յուզիչ քերթող մը որ
հայ դիւցազնական ողբերգութեան ամէնէն խո-
րունկ ու ինքնատիպ երգիչներէն մին ճանդիտա-
ցաւ. և եթէ ան եղաւ այդ թրթռուն, խորազգաց
բանաստեղծը, ատրիկա անշուշտ մեծ մասամբ կը
պարտէր այն արիւնին զոր մտաւորեց այդ կնոյ-
մէն որ համակ սիրտ ու մաքրութիւն էր, այն հո-
գեկան շունչին զոր անկից ստացաւ անոր մայրա-

կան կաթին ու աղապատանքին հետ: Եւ արդէն,
Աստուծոյ բանաստեղծական դործին մէջ, մէկէ աւե-
լի են՝ ևս իր զեղեցկագոյն էջերէն են՝ այն քե-
թուածները որ կը պատկերացնէ, կը փառաբանէ
կամ կ'ողբայ Մայրը, երբեքական կամ յաղթա-
կան, — Եղբայր իր եղբորը, պաշտած մօր մը՝
որ հեռուն պանդուխտ զաւակ մը ունի՝ հոգե-
վարքն ու մահը նկարագրող բանաստեղծութիւնը,
Հայրենիի հրաւեր հաւաքածուն այն երկու քե-
թուածները որ Սօր մը երազը և Մայրը իր գա-
ւախիմ տիտղոսները կը կրեն, ու մանաւանդ Դիւ-
ցագծօրէնի այն վսեմ էջը, ուր Հայրենիքի աղա-
տաղբան պայծառին երազած յաղթանակի մը
տեսիլէն յետոյ, Հայ մայրերը կուգան տուն դար-
ձող իրենց Հերոսական մարտիկ զաւակները ող-
բադուրելու,

«... Զաւակնէ՛ր, նախ մեզի մօտեցէ՛ք, վասնդի
դիտենք որ

Զեր յոյնած ու խոռվկայ ու յաղթական

ճակատներն աղապարեք Հերոսի,
Այլեւս հիմայ մեր մայրական լուսեղէն ծոցերուն
Հանդէշեցող քաղցրութեանը պէտք ունին:»

«Ու ահաւասիկ շուշաններն անբասր
Զեր դեռ արիւնլուայ ոտքերուն տակ,
Անշուշտ ինչո՞ւ հետ, ձեր փառաւորումն համար
Մեր մայրական ձեռքերնորով հնձուած...»:

Դամբանականին մէջ զոր արտասանեցի այդ
պաշտելի կնոյ՝ զապալին վրայ, այդ քերթուածնե-
րէն Հատուածներ արտասանեցի, Համոզուած ըլ-
լալով որ աստուծմէ աւելի արժեքաւոր ու իր սրտին
աւելի Հաճոյ ծաղիկներ չէի կրնար թափել անոր
զապալին վրայ:

Աստուծոյ ես ճանչցայ ժրնէ՛լ՝ 1897ին՝ երբ եր-
կու շարաթ մնացի հոն ևս երբ ան տակաւին դե-
ռատի սկսնակ մըն էր: Առաջին ըրազէն արեւելի
այդ խանդավառ խառնուածքը, գուշակեցի իր
մէջ Հրաբորբոց բանաստեղծը որ հոն կար թաքուն,
իրեն մասնանի ըրի Վերհարընը, Մեթերլինը,
Հանրիկ ար Բենեթին, խորհրդապաշտ չարժման մեծ
քերթողները, որ կրնային ըլլալ ևս եղան իրեն
համար լաւագոյն առաջնորդները: Երբ յետոյ
Փաբլիկ եկաւ ու մնաց քանի որ տարի, իմ ամե-
նէն սիրելի երկտառնորդ մտաւորական քարիկամ-
ներէս մին դարձաւ ան, և անոր ստաղին քե-
թուածներէն լաւագոյններուն մէկ ամբողջ զոր-

քը Անահիտի մէջ է որ երեւցաւ: Իր մայրը, եղբայրը եւ զոյրերը ճանշցայ 1908ի աշնան, երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ Պոլիս զացի քանի մը շարքով ծննդաւայրիս մէջ անցնելու: Ինչքան ուրախ ու չէնչող ընտանիք մըն էին անոնք՝ իրենց Իսկիկտարի տան մէջ, ուր մէկ քանի անգամ վախճեցի ամենաաւրաղիւր հիւրընկալութիւն մը: Ես սակայն 1915ի աշնանոր աղէտը եկաւ այդ ընտանիքն ալ սուգի մէջ ընկզմել: Ատոմը, ուրիշ ա՛յնքան մեծաբժէք հայ մտաւորականներու հետ, աքսորուեցաւ, խող-խողուեցաւ՝ աղգասէր ու տաղանդաւոր Հայ մը ըլլալու յանցանքին համար: Միեւնոյն եղբերական բազմի՜ք վիճակուեցաւ նաեւ Ատոմի գեուայրին, Համարաճում Համարաճումսանին, որ կրակոտ հըրապարակադիր մըն էր: Այդ կրիճակ վիշտը, բարդուելով Տիկին Եարճանեանի սրտին մէջ՝ եղբերական մահով մը կեանքին վերէ զբաժ. իր ամուսնոյն բացած վէրքին վրայ, այդ աղիւլէ կակը աշխարհիս ամենէն ցաւաւորէ՜ր հոգիներէն մին զարճուեցա՜ն էր: Իր սիրելի ու մեծանուն բանաստեղծ զաւկին կսկիծն էր սակայն որ մասնաւոր սրտութեամբ ու մշտատեւ, տիրական ուժգնութեամբ կը չարչարէր անոր ներքին չութիւնը: Այդ մասին չէր խօսեր, կամ շատ քիչ. կը ջանար նոյն իսկ միշտ զուարթ երեւալ, իր անեղծ, միա՛միտ ու քնքուշ ժպիտովը իրենները ուրախացնել եւ իր բարեկամներուն հաճոյք պատճառել, բայց Թատմին արըւնոտ յիշատակը անչէ՛լ կրակի մը պէս միշտ վատ կը մնար անոր ներսիդին: Ինծի համար մեծ բարեկամութիւն ունէր, որովհետեւ գիտէր որ խորապէս սիրած էի Ատոմին անձն ու գործը. եւ օր մը իր Զապէլ դուստրը, այրին Համարաճում Համարաճումսանին, ինծի կրկնեց անոր մէկ խօսքը զոր իրեն ըսեր էր՝ «Ամէն անգամ որ Պ. Զօպանեանը տեսնեմ, ինծի այնպէս կուգայ որ Ատոմիս կարօտը քիչ մը կ'առնեմ», եւ շատ քիչ խօսք դիտեմ որ ասոր կիսի սիրտու չարժամ ըլլայ:

Այդ վշտահար կնո՛ղ կիսաքիչ վերջին չըմանը, Փարիզի մէջ անցած, գորովագեղ զաւակներու եւ սիրուն թոռնիկներու ամենաշիւրմ աղապատանքովը պաշարուած, լի եղաւ այն բոլոր սփոփանքներովը զոր ընտանեկան քաղցը մթնոլորտ մը կընայ տալ մարտնոր հոգիին, իր հոգովարքն է որ եղաւ երկարատեւ ու տաժանելի, ու հոգ ալ ճակատապիւրը անարգար ու անպուժ հանդիսացաւ այդ

գերադիւլէ կակին հանդէպ: Ան, հակառակ իր դասակներու բոլոր ջանքերուն ու զոհողութեան, հակառակ անձուէր ու կարող թփռչկներու խրեմքներուն, ամիսներով չարչարուեցաւ, հետզհետէ տարածուող ու եւս քան զեւս ցաւատանք դարձող անդամալուծութեամբ մը, մինչեւ որ մահը եկաւ յաւերժական հանդիսան իրեն պարզեւեւու: Իր Զապէլ դուստրը ինծի պատմեց՝ հետեւեալ մանրամասնութիւնը որ նշանակալից է եւ վերջին ծայր յուղիչ: Մահուեմէն քանի մը օր առաջ, անիկա, ուժասպառ, բայց իր գիտակցութիւնը դեռ պահած, կը հարցնէ իրեն՝ քանի մը անգամ՝ «Ո՞վ կայ ներսը, միւս սենեակին մէջ»: Աղլիւր անոր կուտայ ներսը գտնուողներուն անուները. բայց ան չի գտնանք որ այդ պատասխանով, եւ իր հարցումը կը կրկնէ հինգ-վեց անգամ, մինչեւ որ այլեւս խօսելու ուժը կը հատնի իր մէջ: Ապահովապէս, ան կը սպասէր, կամ կ'երազէր, որ հրաշքով մը՝ իր Ատոմ զաւակը այդ հուսկ բողբոջի պիտի զար զինքը համբուրելու եւ դէպ ի երկինք իր ճամբորդութեան մէջ իրեն ընկերանալու...

Անվերսի մէջ, ուր ընտանեօք հաստատուած էր տարիներէ ի վեր, աչքերն ընդ միշտ փակեր է այն բազմապատակ կրթական գործիչը եւ պատուական հայ մտաւորականը որ էր ԳԱՌՈՒՍ ՄԱՐԿԱՆ: Զինք ճանշցած եմ մտէն՝ 1891-93ի շրջանին, երբ ինք՝ արդէն ծանօթ ուսուցիչ մըն էր՝ ինձմէ շատ աւելի տարեց. իսկ ես՝ Կեդրոնականէն նոր չըմանաւարտ՝ սկսնակ ուսուցիչ: Գաղտնէօյի Արամեան վարժարանին մէջ պաշտօնակից էինք եւ կէսօրին միասին եւ նախաճաշէինք՝ մեղի սիրելի նիւթերու վրայ խորհրդակցելով: Ան ամբողջապէս նուիրուած էր ուսուցչական ապարդէյին, ու նուիրուած միաց կրթական գործին՝ զոր կը պաշտէր՝ մինչեւ Թրքահայութեան եւս աղէտն ու տարտղուիւմը: Իրր ձեռնհաս ու խղճամիտ ուսուցիչ որ Պոլսոյ մէկէ աւելի հայ վարժարաններու մէջ պաշտօն վարած է, եւ յետոյ՝ ուրիշ կարող ու նուիրուած կրթական գործիչի մը, Յ. Թ. Հինդլ-Նանի, հետ՝ իրը հիմնադրու եւ տարիներով վարելի հայ մասնաւոր վարժարանի մը, անիկա եղաւ մեր ամենէն գիտակից ու խանդավառ դաստիարակներէն մին, ջանադիր եւ աստակ՝ գիտելիքն-

բուռ ուսուցման հետ հարապատ Հայու հոգի եւ ազնիւ մարդու բարոյական ներշնչելու աշակերտներուն:

Մարաթեան դրող մըն ալ էր. հրատարակած է հասնալեան պարբերականներու մէջ յօդուածներ մանկավարժական, բարոյակրօնական խնդիրներու, ինչպէս եւ ազգային առօրեայ հարցերու վերայ: Փորձած է նաեւ շարադրել զուտ դրական էջեր, վէպ եւ բանաստեղծութիւններ. ատոնք ալ սակայն աւելի կրթական գործիչ արտադրութիւն են քան դրական արուեստագէտի գործ. ատոնք մէջ ալ, դաստիարակին ու բարոյախօսին պաշտօնապարտ ոգին, օգտակար ըլլալու ձգտումն է որ կը տրկապետեն:

Մեր ժողովուրդը հարուածող աղէտներու շարքէն յետոյ Անգլիոյ հաստատուած, սիրուն ընտանիքի մը գլուխը, համակելիլ դաւաններով ու թոնրերով պաշարուած, ան երջանիկ ծերութիւն եւ ունեցաւ, — զոր վրդուիկցին միայն նորանոր դժբաղդութիւնները որոնք վերջին տարիներուն խոցեցին հայ ազգասէրներու սիրտը: Մինչեւ իր վերջին շունչը, իր ուժերը յատկացուց մաստորական աշխատանքներու: Անգլերսի հայ գաղութին հանրային կեանքին, մշակութային ձեւերակերպներուն միշտ կը սիրէր բերել իր հմուտ ու փորձառու գործիչի մասնակցութիւնը:

Մարաթեան իր հոգին աւանդել է ութսուն տարեկան հասակին մէջ, եւ իր մահադիւն հետ նոյն ատեն ստացայ իր մէկ աշխատանքը զոր Հ. Մ. Պոտուրեան ի լոյս ընծայեր է իր «Գաղութեան հայ հրատարակչական Մատենաշար»ին մէջ եւ որ է «Ընտրածին ի մարդիկ» տիտղոսով գրքոյի մը, որ ամփոփումն է Տօթթօր Փօլ Ժաքայի Etude sur la sélection chez l'homme գործին:

ՄԵՍՐՈՎԱ ՍԵԹԵԱՆՑ, հնդկահայ հանրածանօթ բանասէր, կալիքային մէջ իր մահկանացուն կնքել է: Վաթսուներկին տարեկան հասակին է որ կը շինան երբեմնի հայ մեծ պաղտութի մը վերջին միացորդները իր ազգասիրական եւ ուսումնասիրական ճիգով ոգեւորող այդ մտաւոր գործիչը: Բայց աւելի քան տարիէ մը ի վեր կը տառապէր շաքարախտէ ու երկկամունքի հիւանդութենէ, որոնց վրայ եկեր է աւելնալ կաթուածը. իր ինքի ուղղած նամակներէն գիտեմ որ կեանքի նշոյլը զոր եւ քաշկասէր՝ մշտապես շարշարանք մըն էր

իրեն համար. մահը եկել է մեր ցեղէն խել անոր մէկ բաղմարդին գաւազը, բայց աղաւտեր է զինքը իր հանապազօրեայ տանջանքէն:

Ծնած էր Նոր Զուգայ 1871ին: Նախնական ուսումը ստացաւ տեղւոյն բողոքականաց դպրոցին մէջ, յետոյ քնաց Հնդկաստան, մասն. կալիքային հայոց Մարդասիրական ձեմարանը եւ անոր ընթացքը փայլուն կերպով աւարտելէ հոգը՝ ինքզինքը նուիրեց բանասիրական աշխատանքներու. ունի բազմաթիւ յօդուածներ Պարսկաստանի ու մերկ արտասահմանի հայ թերթներու մէջ, ինչպէս եւ զբօսյիլ ձեւով հրատարակութիւններ, բուրյն ալ գրուած զրաբար Հայերէնով, որովհետեւ ինք այն Հայոցմէն էր — այժմ շատ սակաւաթիւ — որ դեռ կը կարծեն թէ կարելի է եւ պէտք է գրաբարը նորէն գործնական լեզու դարձնել եւ ջանալ նոյն իսկ որ ան օր մը դառնայ աշխարհիս ամէն կողմերը զանուղ Հայերու միակ լեզուն: Իր այդ կարգի գրուածքներուն գլխաւորներէն մէկն է «Քրիշ ռուկերէլ մատենագրին» տիտղոսով գրքոյը որ լոյս տեսաւ ատենով վենետիկ, Ս. Ղազարու տպարանէն, եւ որուն մէջ զծած է կեանքը՝ նոր տեղեկութիւններ երեւան բերելով՝ Մեարոյ Սօղադադանի, որ մերօրեայ հայ մշակութի ռահիկերէն մին հանդիսացաւ:

Սէթեանց հրատարակած էր նաեւ անգլիերէն յօդուածներ Հնդկաստանի եւ Լոնտոնի ամսագիրներու մէջ Հայոց՝ ու մանաւանդ Հնդկահայոց՝ հին ու նոր պատմութեան ինչ ինչ շրջաններուն եւ դէմքերուն վրայ:

Իր ամենէն կարեւոր աշխատութիւնը եղաւ Պատմութիւն Հնդկաստանց անգլիերէն ստուար հատորը, որուն վրայ Ամսիտի մէջ արդէն իստած եմ: Այդ կոթողական գործին մէջ անիկա պատկերացուցած է հնդկահայ մեծարժէք գաղութին բուր կարեւոր դէմքերը՝ ամէն ճիւղի մէջ՝ եւ հետախուզող բանասէրի հմտութեամբ ու ազգասէր Հայու աւելնով ի վեր հանած է այն ժառանգութիւնները զոր ատոնք մատուցած են Հնդկաստանին եւ իրենց ցեղին. «Հայերը, կ'ընէ այդ բոլոր յատալեւ բանին մէջ, իրենց որդեկրած այս երկրին մէջ, բաց ի ականաւոր վաճառականներէ, տուած են նաեւ կարող նահանգապետներ ու վարիչներ ինչպէս Միլըա Զօր Ղարնայ եւ Մարկոս Նրիգարը, ընդունակ դիւանապետներ ինչպէս Պոճա Իսրայէլ

Սարգստ, Մարգար Աւագ Շինհնց եւ խոնա Պետրոս Եարութիւն, նշանաւոր զինուորական հրամանատարներ ինչպէս Գուրգէն խան եւ զնդապետ Յակոբ Պետրոս, հմուտ արհեստաւորներ եւ հօր թնդանօթ ձուլողներ ինչպէս Գուրգէն խան Շահ-նապարհան, յայտնի բանաստեղծներ ինչպէս Միրզա Զօր Ղարնայ եւ Սարմալը:

Այդ դրբին համար որ թէ՛ անգլիական, թէ՛ հնդկական եւ թէ՛ հայ մամուլին մէջ խորապէս զնահատուեցաւ, մեծանուն հնդկ բանաստեղծ Բապինտրանաթ Թակոր անոր ուղղած նամակին մէջ կ'ըսէր թէ՛ «յուշարձան մըն է տքնաշն հետախուզութեան»:

Սեթեանց անդամ էր քանի մը յայտնի պատմական եւ հնագիտական ընկերութիւններու, ինչպէս Մեծն Բրիտանիոյ Արքայական Պատմագիտական Ընկերութեան եւ Իրանի Գիտական Կանոնին: Հրապարակած էր անասմակցելու հնդկական պատմական յիշատակագիրներու յանձնաժողովին եւ ատոր հաւաքողներուն մէջ արտասանած է դաստիարակութիւններ հայ ցեղի պատմութեան զանազան երեւներուն վրայ: Իր այդ տեսակ բոլոր աշխատանքացն նպատակն էր, ինչպէս կը գրէր իր մանկութեան բարեկամներէն մին, Գարեգին Կապու Քաշանայ, Նոր Զուլայի վերածնունդ թերթին մէջ, «Հայի անուը պանծայի կացուցանել յայն օտարաց»:

Սեթեանց տարիներէ ի վեր Կալիֆօրնի Համալսարանի հայերէն լեզուի քննիչի պաշտօնը կը վարէր ձեռնհասօրէն. երբեմն մասնակցած է տեղւոյն հայ դպրութիւն հանրային գործերուն, քանի մը անգամ պաշտօնավարելով իրը Նազարէթի Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյ վարչութեան անդամ, իբր հոգաբարձու Մարգարեական ձեռնարանի եւ երբեմն իբր նախագահ իրթասիրաց Ընկերութեան:

1928ին, Կալիֆօրնի հայ համայնքը, ի գնահատութիւն այս բոլոր ծառայութեանց, պատշաճ հանդիսաւորութեամբ կատարեց անոր քառասունամեայ գրական գործունէութեան յորելանը, որուն ներկայ եղան նաեւ մեծ թիւով հնդկ եւ անգլիացի լրագրողներ եւ համակիրներ:

Իր վերջին գործը եղաւ «Մատթարը ծննդավայր հայ հրապարակագրութեան» դրբոյիլը, զոր հրատարակեց 8-ը ամիս առաջ:

Հայ բանասէներն ու աղագախները այդ մեղուաշան աշխատաւորին եւ ալիք հրապարակ հայրե-

նասէրին անունը պիտի միշտ յարգանքով յիշեն:

Լոնտոնի մօտ, իր բնակարանին մէջ, հոգին աւանդեր է ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԻՈՒՄԱՆԱՆ, գրեթէ նոյնքան ծեր, որքան Սահակ Կաթողիկոսը, քանի որ լրագրողներ կ'ըսեն թէ՛ իննսուն տարեկան էր:

Հայ բողաքական համայնքին ամենէն կարկանդակ գէտերէն մին եղաւ ան ու մեր ազգային կեանքին մէջ երկար ատեն որոշ դեր մը կատարեց:

Մնած էր Մարգուան, իր նախնական կրթութիւնը ստացած էր Զմամուր կաթողիկէ Հայոց վանքին մէջ, յետոյ ա՛տաւ ամերիկացի միսիոնարներու Մարգուանի մէջ բացած դպրոցը եւ հոն երկու տարի իբր ուսանող իր զարգացումը յառաջ տանելու ետք՝ այդ վարժարանի ուսուցիչներէն մին դարձաւ: Յետոյ գնաց Լոզան, ուր հինգ տարի աշակերտեց Ազատ Աստուածաբանութեան Համալսարանին, տարի մըն ալ Պազէլի եւ Պէրնի Համալսարաններուն, եւ Անգլիա ու Սկոթլանդ պոտոյ մ'ընելէ յետոյ՝ դարձաւ Մարգուան, այն աղիւս գերմանացի կնոջ հետ՝ Փրանսայի Հիւկիտներու սերունդէն՝ զոր ճանչցաւ Զուլեցերիոյ մէջ եւ որ իր կեանքին ընկերն եղաւ եւ իր բովանդակ հանրային գործունէութեան մէջ՝ եռանդուն եւ անձնուէր աշակիցը: Իր աշակերտներէն մին, որ յետոյ ատեն մը իրեն գործակից ալ եղաւ, Հ. Պէկեան, Կոյնալին մէջ նուիրած է իրեն գեղեցիկ յօդուած մը ուր սապէս կը նկարագրէ անոր գործունէութեան այդ առաջին շրջանը՝ մինչեւ իր ձեռնարկաւորը. «Անաթոլիա Քօնստնի կազմութեան մէջ, Թուսեանան առաջնակարգ դեր ունեցած է որպէս նախնական ուղի ու որպէս վիսաւոր հայ ուսուցիչ, իր սիրած ճիւղն ըլլալով հայկաբանութիւնը: Հոն աւանդած է հին ու նոր հայերէն, մատենագրութիւն, ազգային պատմութիւն, փիլիսոփայութիւն, աստուածաբանական դասեր, երաժշտութիւն, եւն.՝ Գիտէր հայերէն, թուրքերէն, անգլիերէն, Փրանսերէն, գերմաներէն եւ զասական լեզուներ: Դասերէն եւ ժողովներէն զուրս, ան թարգմեց, բանախօսեց (սորահանրութիւն մէջ եւ բացօթեայ) ու կատարեց առաջնակական դասաւորներ: Տոհմային լուստար դէմք մը եղաւ այդ շրջանին մէջ, Պոնտոսի ափերէն մինչեւ Կապադոկիա: Իր սանն ու թարեկամը, Յ. Ֆէրմանեան (Պոնտոս), կը վկայէր թէ՛ Թուսեանան Աւետարանի ճառագայթները կ'արձակէր ազգային հիւսքով պատառու վրայ, իմաստութեամբ օգտա-

գործերով ամենբեկեան միստոնարութեան ազդակները: Լուսաւորչականի ու բողոքականի խտիր չը գրաւ ինք: Գարողոց ժամուռն ու ժողովարանին մէջ, շարական երգել տուաւ բողոքական պաշտամունքի առին: Յարաբերութեամբ ամենուր հետ, հետաքրքրուեցաւ շուկայի կեանքով, Գերմանիոյ ալիքարին ներկը մտցուց Մարգուլան, կարծի մանածի տեղական ընկերութիւն մը յարաբերութեան մէջ դրաւ Զուլեցերիոյ հետ, Սամսոնի ճամբուն վրայ 25-30 մեքենադործ ջաղացքներ շինուեցան իր նախաձեռնութեամբ: Հնչական յեղափոխական գործունէութիւնը իր սկզբնաւորութեան չլջանին, իր առաջին պայթումներէն մին ունեցաւ Մարգուլանի մէջ, ուր 1893ին, պատերուն վրայ փակցուած թուրքերէն բողոքադիրներու հետեւանքով, արտաթիւն Հայեր ձերբակալուեցան: Թումանեան, ինչպէս եւ իր ձեռնասունն ու պաշտօնակիցը՝ Գրայան, թէեւ անգամ չէին այդ կուսակցութեան, բայց ծածթ ըլլալով իւր պաշտաւէր Հայեր, այդ ձերբակալուածներուն մէջ գտնուեցան ու բանտարկուեցան, շարաւանքներու ենթակուցանքն ու ի վերջոյ տանկուած ուրիշ Հայերու հետ մահուան դատապարտուեցան: Տիկին Թումանեանի գիւմեց անգլիական կուսաւորութեան ու տանկուած Հայերէն ինքը միայն կարողուեցան, Պոլսոյ անգլիական դեսպանին միջնորդութեան շնորհիւ մընացանալնեղուն մահաւճիւղը մշտնջենական բերդաբերելութեան փոխուեցաւ, իսկ Թումանեանի եւ Գրայանի պատիւը վերանուեցաւ երկրէն փոստում: Թումանեան, Ներսիս պալէն յետոյ, Զուլեցերիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա, Ֆրանսերէն եւ անգլիերէն բանաստեղծութիւններ կատարեց Հայ ժողովուրդի թուրքի մէջ ունեցած կացութեան մասին: 1895-96ի կոտորածներուն պտեն, մեծ հայասէր Լեւոնուա Պ. եւ Տիկին Թումանեանը Պերլին հրաւրեց որպէսզի բանաստեղծութիւններ կատարեն. բայց ոտարկանութիւնը հետապնդեց դանիք, եւ ստիպուեցան դառնալ Զուլեցերիա, ուր նպաստեցին յաւալ բերելու հայապարական այն խորունկ ու աղին շարժումը որ յօգուտ հայ խորունկ ցոյցերով եւ հրատարակութիւններով, Թրքահայաստանի մէջ հիմնուած դրամացիներով եւ Զուլեցերիոյ մէջ հայ որբեր կամ աղքատ պատանիներ իւր ուսանող պահելով՝ երկար տարիներ ծառայութիւն մատուցեց մեր ժողովուրդին եւ ցարդ կը շարունակէ որոշ չափով կենդանի մնալ: 1897ի վեր-

ջերը հաստատուեցաւ Անգլիոյ մէջ, Հիմնեց Լոնտոնի մօտ՝ Ձիկուելի Հոմը, ուր տարիներով տանանակ մը հայ որբեր խնամեց ու կրթեց: 1914ի սկիզբները՝ ընտրուեցաւ երեսփոխան Օսմանեան խորհրդարանին, բայց վեց ամիս յետոյ պատերազմը ծագելով՝ դարձաւ Լոնտոն, գործակցեցաւ այդ քաղաքի Հայ Միացեալ Ընկերութեան, Հիմնադիրներէն մին եղաւ Անգլո-Հայկական Փոմթէին որ յետոյ ծնունդ տուաւ հայապատու Լօրտ Մայօրի ֆունտին: 1919ին, Փարիզի հայկական մեծ համագումարին մասնակցեցաւ իւր Լոնտոնի հայ դաւաժի պատուիրակ: 1927ին Բարձր-Պոնարի հետ Ամերիկա գնաց, Զուլեցերիոյ հայաստանական որբանոցում գործին համար փրփականաւ եւ հանգանակութեան պտոյտ մ'ընելու:

Թումանեան արտասահմանեան թերթերէ մասնեց ու զլիսաւորապէս Նիւ Եորքի Կոչնակին մէջ, հրատարակած օւնի պատմական, բարոյախոսական եւ այլ հարցերու եւ ազգային ժամանակակից կեանքի խնդիրներու վրայ կըլմամիս յօդուածներ, որոնք՝ եթէ հաւաքուին՝ որչափ ջանի մը տոտար հատոր կազմել: Ունի նաեւ երկու կարեւոր գործ՝ գրքի մեւով հրատարակուած, այն է Մարգուլանի գաւառաբարբառը եւ Պատմութիւն Արեւելեան խնդրոյ եւ առջնորդ Հայկական արքայի՝ երկու հատորով, որոնք երկրորդին մէջ տաւած է Հայկական հարցի պատմութիւնը Սան-Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագրերէն սկսեալ մինչեւ 1895ի կոտորածներն ու Զէյթունի ապստամբութիւնը, արտասուելով Մայիսեան ծրագիրը, դիւանագիտական բանակցութիւններուն վերաբերալ պաշտօնաթուղթերը, անգլիական կապտոյ Գրեյն ընդարձակ քաղաքականքներ, եւ: Կարեւոր աշխատանք մըն է այդ գործը, որուն շարունակութիւնը (համարեան չլրացի վախճանէն մինչեւ Լօյանի դաշնագիրը կամ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանացումը եւ մինչեւ Ալէքսանտրէթի Սանճաքին յանձնումը) դեռ չէ գրուած եւ անհրաժեշտ է որ գրուի:

1930ին, Թումանեանի բարեկամներն ու աշակերտները Ամերիկայի մէջ տնեցին անոր բազմամեայ ազգասիրական գործունէութեան յորելներն:

Մահադէմը գոր ստացայ եւ Յառաջի մէջ երեւցած Գ. Կոտանեանի դեղեցիկ յօդուածն գոր միւնտոյն րոպէին կարգադրի, իմացայ խաւարումը

ՏԻԿԻՆ ԱՌՏԻ ԲԱԲԱՅՑԱՆԻ զերազնիւ դէմքին։ Այդ լուրը խոր տախտակին պատճառեց ինծի, որովհետեւ երկար տարիներէ ի վեր բարեկամական կապեր գիտ կը կառնէին այս պատուական Հայր-Հիւն, ինչպէս եւ անոր ամուսնոյն՝ Տօթթ. Աւետիգ Բարայեանին՝ մինչեւ մահը, ինչպէս եւ Իրենց երեք տաղանդաւոր դասակներուն, ու մեծ յարգանք ունէի բարոյական ու մտաւորական բարձր յատկութիւններով ժողովում այդ կնոջ համար։

Ան իր կեանքի առաջին շրջանին, իր կրթական գործիչ նորարար ու կարեւոր զեր էր կատարած Արեւելահայոց մէջ։ Իր նախնական ուսումը ստացած էր Թիֆլիս։ Դեռուսի հասակին մէջ, արդէն հայերէնէ զատ՝ գիտէր ռուսերէն, վրացերէն, ֆրանսերէն եւ դերձաներէն. բոլիկ Ա. Բարայեանին ամուսնը դառնալէ յետոյ դացած էր ամուսնոյն հետ Գեորգիան եւ մանկավարժական նշանաւոր ուսուցչայայտի մը ղեկավարութեան տակ՝ մասնագիտական վարժարանի մը մէջ՝ մանկավարժութեան Թիֆլիսէն դուրս Թեանի գիտական ու գործնական մասերը սորված էր։ Թիֆլիս վերադարձին, ան իսկույն սկսաւ իր նախաձեռնող ուղին եւ իր Հմտութիւնը դնել ի սպաս իր ժողովուրդի կրթական գործին։ Նախ յայտնեանաւ աղջկանց վարժարանին տարրական դասարաններուն համար Թիֆլիսի մանկական խաղեր սարքեց ինչպէս եւ վարժուհիներու համար կիրակնօրեայ դասաստուծութիւններ։ Տարի մը յետոյ, իր տան մէջ բացաւ առաջին հայ մանկավարժողը իր աղջիկներուն եւ իր շրջանի հայ մանուկներուն համար, բայց պահանջ մեծ էր եւ այդ առաջին մանկավարժողը յաճախող մանուկներու թիւը շուտով հասաւ եօթնասունն։

Ատով չէր կրնար շատանալ անշուշտ. իր նըպատակն էր մանկավարժութիւնը գործը տարածել ամբողջ Կովկասի Հայութեան մէջ։ Աշխատեցաւ որ մանկավարժութեան Հիմունքին՝ նախ Թիֆլիսի վրացախօս Հայերու Թաղերուն մէջ՝ աղքատ դասակարգին համար եւ իր պատրաստած վարժուհիները երթան այլ նոյն գործը կատարել վաւառական հայաբնակ զաղաքներուն մէջ։ Իր դրամիչ անձին հասնելուն օրինակը ոգեւորեց շատ մը Հայ տիկիներ եւ օրիորդներ, որոնք յարեցան իր ջանքով զաղաքներուն եւ իրենց յաջարակներով

յայտնեցին անոր ծրագիրներուն իրականացման աշակցելու։ Կազմուեցան Թիֆլիսի մանկավարժութեան մը իր նախագահութեան տակ եւ այդ ղեկերութեան իր անդամավարներով եւ հաւաքած նուիրատուութիւններով բացաւ առաջին ժողովուրդական մանկավարժողը հայ չքաւոր երախտներու համար, որ առաջինն էր ոչ միայն Հայոց մէջ, այլ ամբողջ Կովկասի, կարելի է ըսել՝ ամբողջ Արեւելքի մէջ։ Տարիներ յետոյ, ուրիշ Արեւելահայր-հի մը, Արգաթ Թովհանթեսանի ջոյրը, Տիկին Մատակեան, կը բաժար առաջին մանկավարժողները Պոլսոյ մէջ։ Տիկին Բարայեան դասախօսութիւններ կը արքէր Կայ ղեկերութեան անդամներուն համար մանկավարժութեան կրթական մէթոդին ղեկավար անուութիւնը զորոգելու եւ վարժուհիներուն փորձառական դասեր տանու համար։

Մանկավարժական իր գործունէութենէն զատ, Տիկին Բարայեան կարեւոր մասնակցութիւն ունեցած է Կովկասահայ Հանրային կեանքին մէջ։ Գլը խաւոր անդամներէն մին էր Վանանց Բարեգործական Ընկերութեան, որուն է ի վերջոյ նախագահուհի անուանուեցաւ, եւ այդ Ընկերութեան կատարած գործերէն մէկն ալ օգնութիւն հասցնելն էր Յովնանեան եւ Գայիանեան աղջկանց զսոցոցներուն որոնցմէ կ'ըլլէին ուսուցչուհիներ Ժնախան վարժարաններու համար եւ տնային վարժուհիներ։ Ուսումնական-իննսունական թուականներուն, կը գրէ Կոստանեանց, Բարայեաններէ տունը մի հաւաքառեղի էր, ուր Պոլսից, Ռուսաստանից, Էջմիածնից, հանրային գործիչներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ հանդիպում էին ունենում տեղական գործիչներէ հետ, մամուլի ներկայացուցիչներէ եւ զբաղմունքներէ հետ, ուր ծեծուում էր լուսաստանում էին ազգային շատ խնդիրներ։ Այդ ժոնդովներին միշտ մասնակցող էր Տիկին Բարայեանը։ Նրա Հիւրընկալ դուռը միշտ բաց է եղել օտար երկրներից եկած հանրային գործիչների առջև։ Իր զէմքին վրայ ազնուական դրոշմ կար, իր բարեկիրթ եւ զուսպ բնավարութեան Համայն տպաւորութիւն էր թողնում Հիւրերի վրայ։

Կալիքցիներ հայաժանգներու շրջանին էր որ Բարայեան ընտանիքը ուրիշ խումբ մը արեւելահայ ընտանիքներու հետ, եկաւ Փարիզ եւ ալ ճեւ հաստատութեան աշխուղ Հոյս, Բարայեաններու տունը եղաւ փարիզահայ զաւուրթին մէջ ծնա-

նօթ կամ զաղաքէն անցուոր հայ մտաւորականներու հաւաքավայր մը, որքան ատեն որ թշկապետ Բաբայեան կենդանի էր եւ իրենց երկու դուստրերը դեռ չէին ամուսնացած: Գոմիտաւ վարպապետը կամ Շիրվանզադէն որքան ատեն որ Փարիզ էին, Բաբայեաններու տունը անոնց համար եղբոր մը եւ քորոյ մը տունն էին, նոյնպէս եւ այս տողերը գրողին համար: Բժշկապետ Բաբայեանին վախճանումէն եւ Արմինիա եւ Շուշիկ օրիորդներու ամուսնութենէն ալ յետոյ, այդ տունը պահպանեց՝ աւելի սահմանափակ ու մտերիմ շրջանակի մը մէջ՝ նոյն մտաւորական սիրուն հաւաքավայրի հանդիմանքը: Տիկին Բաբայեանն եւ Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան իստիկ իմքէլ իրենց շուրջ մտաւորական բարեկամներ, որոնք այդ տան գաղափարապաշտ միջնորդութիւն մէջ հոգեպարար ժամեր կ'անցընէին մարդկային կեանքի ամենէն մաքուր եւ բարձր բաներուն վրայ խօսակցելով, եւ կոմիտասեան Յանձնաժողովի նիստերը յաճախ այնտեղ է որ տեղի կ'ունենային:

Տիկին Բաբայեան հեծազոյն գործերէն մէկն ալ հայ ժողովուրդին պարզեամբ ըլլալն է երեք թանկագին արուեստագէտներ, Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան՝ հմուտ երգչուհին եւ երգեցողութեան մեծօրիշէք ուսուցչուհին, Տիկին Արմինիա Բաբայեան-Քարպոնել՝ խորատաղանդ նկարչուհին եւ Տիկին Շուշիկ Բաբայեան-Լալուա՝ նուրբ դանակահարուհին, երեքն ալ դէմքեր՝ ոչ միայն Փարիզի հայ դպրութիւն, այլ Փրանսական գեղարուեստական աշխարհին մէջ շատոնց յ վեր գնահատուած: Երեքն ալ անշուշտ իրենց յաջողութիւնը է՛ն առաջ իրենց բնածին ընդունակութեան ու լուրջ աշխատասիրութեան կը պարտին, այլ եւ անոնք իրենց իրր արուեստագէտ եւ բարոյական անձ կազմավորման մէջ՝ շատ քան կը պարտին իրենց մօրը: Ան եղաւ տիպար մայր, ինչպէս եղած էր տիպար կրթական գործիչ: Իր ցեղին պատիւը բարձր բռնող սքանչելի Հայուհի մըն էր ան: Բարոյական չնայ գեղեցիկութիւն մըն է որ անոր մահուամբ կ'անհետանայ, մնալով միշտ կենդանի՝ մաքին ու սրտին մէջ իր բարեկամներուն որ անիքը մօտէն ճանչցան, իր կատարած գործերուն անկորնչելի յիշատակին մէջ, եւ իր նկարչուհի գաւկիճ չորակապ կենդանագիրն մէջ՝ ուր այդ հոգիով լեցուն Հայուհիին ծանրախոհ սիրեն ոչ մըն

ու դայն հարապատրէն արտայայտող արուեստագիտութիւն պնդեալ ատգանդը միանգամայն կը հաւառապօթին:

Տիկին Բաբայեան վախճանէր է ութսունեւօթ տարեկան պատկառելի տարիքին մէջ: Ինծի որ այդ տան մտերիմներէն էի, անակնկալ մը եղաւ այդ տարիքը, զոր Կոստանեանցի յօդուածէն իմացայ. ես կը կարծէի — այնքան լի էր շղային կոբովով, պայծառ մնացած մտացիութեամբ, մըշտածպիտ տոհմիկ սիրալիրութեամբ, — որ ան հազիւ հասած ըլլար եօթանասունեւօթ տարեկանին:

Փափաք է յայտնել, ինչպէս իմացանք Կոստանեանցի յօդուածէն, որ իր թաղումը կատարուի միմիայն իր ընտանեկան շրջանակին մէջ, որով իր զաւակներէն եւ ամենամօտիկ աղգակներէն դուրս, ամենքը Կոստանեանցի յօդուածէն է որ իմացան այդ մասը: Ատով իր համեստ ու ազնուական քնադատութեան ապացոյց մը եւս է որ տուաւ Տիկին Բաբայեան, ըսյց մեր գաղութին մտաւորական եւ արուեստագէտ տարրը, Բաբայեանց տան մտերիմները, զրկուեցան այդ հատնախոր Հայուհիին դպրաբը իրենց յարգանքովը պաշարելու այնքան քաղցր որքան տրուած պարտականութեան կատարումէն: Թող՝ իմ մասին՝ այդ պարտականութիւնը կատարուած ըլլայ այս տողերուն մէջ:

ԽՈՒԹԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ, որուն մահուան լուրն առինք քիչ օր առաջ, ծնած էր 1873ին, Նոր Նախիջեանի մէջ, ուր կը գտնուի բուսական հին հայ գաղութ մը, ԺԸ. դարուն Թրքահայաստանէն այդ կողմերն եկած Հայերով կազմուած: Այդ գաղութը մեր ժողովուրդին տուած է իր գեղեցիկագոյն դէմքերէն մէկ քանին, ինչպէս հզօր գրադատ ու գործիչ Միքայէլ Նալբանդեանը, մեծ բանաստեղծ Ռաֆայէլ Պատկանեանը, Հայոց Պեռնածէն, որուն հայրենասիրական թրթռուն երգերը ամբողջ հայ ժողովուրդը երգած է, յայտնի բանասէր Քերոբէ Պատկանեանը, ինչպէս եւ Գրիգոր Չալուռչեանի նման արժէքաւոր հրապարակագիրներ:

Ուրէշին հայրը, Տօքթօր Բելբերեան, մըշտակուած միտք, մտերիմ բարեկամ Պատկանեաններուն եւ Չալուռչեանին, Նոր-Նախիջեանի ամբողջ գաղութէն սերուած ու յարգուած մարդ մըն էր: Իր նախնական կրթութիւնը Նոր-Նախիջեանի եւ Ռոստոմի մէջ տաանալ չեալով, Ռուսէն տաանալեց տարեկան հասակին եկաւ Ժընէվ, ուր քանի

մը տարի մնաց՝ հետեւելով քիմիաբանութեան, քաղաքական աստնաութեան եւ ընկերական դեմոկրեանց տնտեսագիտութեան: Այդ միջոցին, Նադարէկի, Սանդաղտի, Համբարձում Պոյաճեանի, Միհրան Տամատեանի եւ մէկ քանի ուրիշներու հետ, հիմադրիչներէն մին եղաւ Հնչակեան կուսակցութեան, որ հայ հայրենասիրական — յեղափոխական առաջին կուսակցութիւնն եղաւ: Աշխատակցեցաւ Լեւոն թերթին, որ այդ կուսակցութեան օրականն էր եւ ուր, հետեւելով Միքայէլ Նալբանդեանի օրինակին, հայրենասիրական իտալիէն էր միացնէին ընկերակցական ձգտումներ: Այդ նոյն շրջանին, հրատարակեց գրքոյի մը ուր կը խօսէր հայ երեք հայրենասէր եւ յեղափոխական բանաստեղծներուն մասին, Նալբանդեան, Պատկանեան եւ Լեւոնը (Նազարէկ): Որովհետեւ ամէն տարի արձակուրդներու միջոցին Ռուսաստան կը վերադառնար, 1894ին ցարական սուստիկանութիւնը զինքը ձերբակալեց ու Թիֆլիս Մետեխի բանտը դրաւ: Ժնէվէն եկաւ Փարիզ, ուր իր ուսանողի կեանքը շարունակեց: 1900էն 1902, Փարիզ՝ Էնկերական Գիտութեանց Ազատ Դպրոցին մէջ՝ Փրանսերէն լեզուով քանի մը դասախօսութիւններ կարդաց քաղաքական տնտեսութեան եւ ընկերական գիտութեանց վերաբերեալ նիւթերու վրայ: Այդ միջոցին է որ ամուսնացան Օրիորդ Թադուհէ Կրասիւնիկեանին հետ: Քիչ յետոյ, իր ուսմանց շրջանը լրացուցած ըլլալով, վերջնականապէս կը դառնար Նոր-Նախիջեան: Ռուսթովի մէկ դրամատան տնօրէն անուանուեցաւ, նախագահ կամ անդամ եղաւ Նոր-Նախիջեանի գանազան մշակութային ընկերութեան: Գաղութին վարիչ Սորհուրդին նախագահ ընտրուեցաւ: Աշխատակցութեամբ Երուսաղէմ Շահադդիի, Հաւայնի տաղադրող շարքաթթերթ մը հրատարակեց: Իր Միհրան եղբայրն այլ հմուտ գրական քննադատ մը հանդիսացաւ հայ հանդէսներու մէջ իր հրատարակած բազմաթիւ յօդուածներով: 1920ի վերջեր, պոլսեիցի տիրապետութենէն յետոյ, Ռուսիոն հետեւա Ռուսաստանէն իր կնոջ եւ զաւակներուն հետ, եւ եկաւ Նաստատուի նախ Պրիւքէյ, յետոյ Փարիզ: Ահաբոնեան, որ այդ միջոցին նախագահն էր Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, զինքը հրաւիրեց այդ Պատուիրակութեան աշխատակցելու իրր ելմական խոր-

հրդական: Այդ օրերուն, խմբադրութեանը մասնակցեցաւ «Հայեր» վերնագրով դերանդներէն զբէր մը զոր կը շարադրէր Կրոնֆէսէօր Դոգոմեանց եւ որ հայ ժողովուրդի պատմական ու մշակութային դերին պատկերացում մըն էր: Յետոյ, այն բաւական երկար ժամանակամիջոցին զոր անցուց Փարիզի մէջ, արտադրեց իր ամենէն կարեւոր գործերը, ընդարձակ յօդուածներ նուիրուած ժամանակակից քանի մը հայ մեծ դէմքերու (Նալբանդեան, Պատկանեան, Բաֆֆի, Էնս) եւ նոր ժամանակներու հայ ազգային կեանքի ինչ ինչ կարեւոր շրջաններու: Այդ յօդուածները որ երեւցան Պոսթընի Հայրենիք ամսագրին ու մերթ վէժ հանդէսին եւ իմ Ամսօրիտիս մէջ, կը պարունակէին ոչ միայն հեղինակին անձնական յիշատակները, այլ եւ իսկ մը թանկագին մանրամասնութիւններ ու վաւերաթուղթեր զոր Հայ Բարեգործական Ընդհամուրթեան Պօղոս Մատենադարանին այդ յաճախալէպ այցելուն յոգնալիւս հետախուզութիւններով կը հաւաքէր: Իր կենսերին այդ բոլոր շրջանին, Բերքերեան այլեւս ուրիշ բան չեղաւ բաց եթէ կուսակցական ձգտումներէ բուրբոյններէ զբոց մը եւ հայրենասէր մը, եւ իր ուսումնասիրութիւնները, յատկանշական իրողութիւններով լեցուն, լայն ու անկողմնալի ողի էր յայտ բերող մեկնաբանութիւններով ընտանուած, պարզ ու ամօք ոճով մը գրուած, մեր ժամանակակից գրականութեան ամենէն չահեկան արտադրութիւններէն մէկն են, հայ ժողովուրդի մերօրեայ պատմութեան թանկագին նպաստ մը կը կազմեն ու պէտք է որ մը համախմբուին քանի մը հատորներու մէջ որոնց ընթերցումը միշտ հաճելի եւ օգտակար պիտի ըլլայ:

Իր կեանքի այդ շրջանին, ան քանի մը տարի նախագահն եղաւ Փարիզի Հայ Գրական Ակումբին որ հայերէն լեզուով բանախօսութիւններ կը սարքէր գրական, բանասիրական, պատմական նիւթերու վրայ, եւ իր այնքան ուղղամիտ որքան հեղահամարող նկարագրով, իր աշխիւ ու անաշու ողիով յաջողեցաւ այդ կազմակերպութեան ծոցին մէջ գանձեցաւ կուսակցութեանց պատմանող ուսումնականներ, հրապարակագիրներ իրարու մօտեցնել: Խական դեր մը կատարեց կազմակերպումին մէջ Հայ Մշակութի Տօնին որ հայ այրուքնի գիւտի մէկ տարեդարձին առթիւ տեղի ունեցաւ

Միւթիւնալիթէի Պալատին մէծ սրահին մէջ եւ ուր Ահարոնեան ու ես իրմէ հրաւէր ստացանք մեր ազգային մշակոյթին անմահ հիմնադիրներուն ներդրոյն արտասանել: Ան մասնակցեցաւ նաեւ խմբադասութիւններ ոսկեմատենայի մը որ նուիրուած էր հայ մշակոյթին եւ որ ամէն ուրիշ ծանօթ զընդունելու հարադրուած քերթուածներ, ուսումնասիրութիւններ օգտակար էջեր կը պարունակէր:

Վեց տարի առաջ, Ռուբէն Բերբերեան, առողջութիւնը աւարացած զգալով, իր կնոջ հետ լաւ ունեցաւ Ժիւրպոյի մէջ անկիւնը, յետոյ Վառ նահապետի մէջ՝ Պօրմուշ-Միմօզա գիւղը: Այնտեղ շարունակեց իր հետախուզողի, Ժամանակագրի աշխատութիւնը: Խմբագրեց շարք մը յօդուածներ զոր հրատարակեց Հայքընիմի ամսագրին մէջ: Ուրուագծած էր շատ մը նօթագրութիւններ եւ հաւաքած էր բազմաթիւ վաւերաթուղթեր, զոր մտադրել էր նորադուր ուսումնասիրութիւնաց մէջ օգտագործել, բայց մահը եկել է յանկուտ անոր դատական գործունէութիւնը կտանցնելու: Մայիս 12ին թողատուալի մը հետեւանքով վաճառեցաւ: Պօրմի գերեզմանատան մէջ թաղուեցաւ:

Իր դուստրը ինծի տուաւ օրինակութիւն մը վերջին տողներն զոր անոր ձեռքը գրած է իր օրագրերի մէջ, եւ այդ տողները, որ անոր հոգին կը ցոլանայ, այնքան յուզիչ են որքան ազնիւ. ահա՛ ինչ որ ան կ'ընէր իր այդ տեսակ մը հոգեկան կտակին մէջ:

« Իմ կեանքի մեծագոյն հաճոյքն ու երջանկութիւնն է եղել հայ գրական կեանքին ու մամուլին մասնակցելը: Ես միշտ սիրել եմ իմ հայ եղբայրակիցներս, եւ ինձ երջանիկ եմ համարել երբ կարողացել եմ նրանց օգնել ու լաւ խորհուրդներ տալ: »

« Ես վստահ եմ որ Հայաստանը երբեք չլիտի ջնջուի աշխարհի քարտէսէն, եթէ միայն մեր սերունդը գիտնայ երիտասարդութիւնը հայ ազգով մեծցնելը: »

Միւթիւնալիթիէի ի վեր գործադրի բարեկամութեան մը կապերով եւ կապուած էի Ռուբէն Բերբերեանին, բայց իմ անուշովս չէ միայն որ այսօր ցաւակցութիւններ կը յայտնեմ այդ սրբելի հանգուցեալին այրիին, գաւազնեւորուն եւ եղբայրներուն, այլ նաեւ ու ամենապարզ յանուն Հայ

Գրողներու Ընկերակցութեան որուն անձնուէր անդամներէն մէկը եղաւ առեւտով, եւ յանուն հայ դպրութեանց որոնց թանկագին ծառայութիւններ մատուց: »

Անհետացած հայ գէմքերու այս երկար — չափազանց երկար, աւագ — շարքին լով, պարտականութիւնը ունիմ յիշատակելու նաեւ մահը քանի մը մեծաթէք օտար անձնաւորութեանց, որոնք հայ ժողովուրդի բարեկամներ եղան, այն է Ժ. Ն. Ռօնի Սեյցի, Ժօրժ Կոռայօի, Ֆիլիքս Կօստի, Տօթթ. Ծոն Հըսթըն Ֆիլիքի եւ Ժովակար Տարթիճ տիւ Ֆուրէի:

ԺՕԻԲ ԿՈՒԱՅՕ, Փրանսական Ակադեմիոյ անդամ եւ ժառնկեան քարտուղար, հռոմէական գրագէտ մըն էր, պատմական ու բանասիրական բազմաթիւ գործերու հեղինակ: Թէ ինչքան անկաւ հետաքրքրուած էր հայ ժողովուրդի պատմութեամբ ու մշակոյթով եւ թէ ինչպիսի համարում ու սէր ունէր մեր ցեղին համար, աստիկա ան ցոյց տուաւ այն ընդարձակ ու գեղեցիկ բանաստեղծութեան մէջ զոր Սեմյի Մուրատեան Վարժարանին մէջ պարզեաբար խոսքի տակ հանդէսին արտասանեց (ե՛րբ Միթիթարանը պիտի հրատարակեն Մուրատեան Վարժարանի հանդէսներուն Ֆրանսացի մեծ անձնաւորութեանց կողմէ արտասանուած ճառերու եւ բանաստեղծութեանց հաւաքածուն, որ հայ ցեղին փառապաշտեաններէն մին կ'ընայ կազմել):

ՌՕՆԻ ՍԻՆՅԱ մեծնէն հանճարեղ զրադէտներէն մին էր Փրանսայի: Տեղով պէ՛տ, ան իր կրտսեր եղբոր հետ կանուխէն Փրանսա հաստատուած, Փրանսացած էր: Իր գրական գործունէութիւնը սկիզբած էր եղբորը հետ աշխատակցութեամբ, ինչպէս ըրին Կոնշուս եղբայրները, ինչպէս կ'ընեն ցարդ Թառօ եղբայրները: Այլ աշխատակցութեան արդիւնքն իրեն շարք մը վէպեր, ոմանք՝ ընկերական հարցն ներշնչուած, այլք՝ հոգեբանական կնիւններ վերլուծող, ոմանք նախապատմական մարդուն կեանքը պատկերացնող, բոլորն ալ՝ բարձր մտածման եւ ուժեղ ոգի յատկութիւններով լի: Որոշ թուականէ մը յետոյ, երկու եղբայրները դադարեցնել իրենց աշխատակցութիւնը եւ իւրաքանչիւրը առանձին շարունակեց իր զընդունել գործունէութիւնը: Ռօնի Սեյց անկից ի վեր հրատարակեց բազմաթիւ փէպլեր եւ անթիւ

նորաժգաններ, ինչպէս եւ գրական գանազան նրաթեւում վրայ յողումներն ու ժամանակակից ուշագրաւ դէմքերու վրայ իր յիշողութիւնները: Ան՝ ինչպէս Գեօթէ, իր գրական եւ իմաստասիրական խորունկ հմտութեան ու բարձր տաղանդին կը միացնէր գիտական լայն եւ ամուր հմտութիւն մը, եւ հրատարակած էր զուտ գիտական նրաթեւում նուիրուած յօդուածներ եւ ամբողջ գիրք մը: Նախագահն էր Կոնցրուրեան Ակադեմիային, եւ պատուոյ նախագահը Ֆրանսայի Գրողներու Ընկերութեան: Եւ վաղուց իր սքանչալորներէն ինն եղած էի եւ 1895ին Մաղիկ կիսամսեայ հանդէսին մէջ զոր կը հրատարակէր Պոլիս, իր առաջին վէպերուն, — մասնաւորապէս Տիրակաթ Բարութիւնը վէպին, — նուիրած էի յօդուած մը: Զինքը անձամբ ճանչցաւ ողբացեալ ազնիւ հայասր վերոֆէսօր Մարիյէի տան մէջ, եւ ան այնուհետեւ մինչեւ իր մահը մնաց մեր ժողովուրդի բարեկամ: Ան խառն կը դատապարտէր եւրոպական գիտականութիւնը՝ վայրագորէն կեղեքուած ու բոլորտուած հայ ժողովուրդին հանդէպ խորապէս պարտազանց գտնուած ըլլալուն համար: Անսխիտի նախորդ թիւերէն մէկուն մէջ հրատարակած էի թարգմանութիւնը հայասիրական զեղեքիչ գրութեան մը զոր զրկած էր 1914-1918ի պատերազմի շրջանին մեր կազմակերպած մէկ հանդէսին կաթողացուելու համար: 1925ին, երբ իմ երեսօնէւ հնգամեայ զբաղան զործուծութեանս յորդեանին նուիրուած զուտ ֆրանսական հանդէս մը սարքեց Աղեքսանդր Մերսըրո իր համբաւուր «Գրական Կապելլային» մէջ, Ռոնի հանճեալ այդ հաւաքոյթը պատուել իր նախագահութեամբ եւ հոն արտասանեց ճառ մը ուր իր բուն գայրոյթը կը յայտնէր հայկական արեւելուայ դասին նկատմամբ խոստմնազրուծ հանդիսացող արեւմտեան մեծ պետութիւններուն հանդէպ եւ իր սրտապին համարարանը քաղաքակրթական ուժ մը կազմող եղբարացող հայ ժողովուրդին համար: Վերջին անգամ զինքը տեսայ Գրողներու Ընկերութեան ընդհանուր ժողովին: Ութսուն երեք տարեկան էր, բայց իր մտքի կորովը պահած էր անեղծ. յօդուածները զոր մերթ կը հրատարակէր այս կամ այն օրաթերթին մէջ, միշտ լեցուն էին հասուն ու անձնազորութ մտածումով եւ կը պահպանէին այն առողջ ոճը որ իրեն յատուկ էր: Եկաւ քովս նըս-

տաւ ու սերավոր հետաքրքրութեամբ մը տեղեկութիւն հարցուց մեր ժողովուրդի այժմեան կացութեան վրայ. յետոյ յանկարծ ըսաւ. «Դուք ֆրանսերէն զորոյ տաղանդաւոր հայրենակից մը ունիք»: «Գիտեմ, ըսի, Հանրի Թրուայեան է ձեր անհարկածը, եւ շատ ուրախ ենք որ ձեր Ակադեմիան անոր տուէր է իր մրցանակը»: «Այո՛, կրկնեց, անկէա տաղանդ ունի, եւ զուտ ֆրանսական տաղանդ մը»:

Մովակալ ՏԱՐԹԻԺ ՏԻԻ ՖՈԻՐՆԵ այն արդար եւ արեւ ֆրանսացի անձնաւորութիւնը եղաւ որ 1915ին՝ ձէպէլ-Մուսայի դիւցազնական Հայերուն ազատման դրօշին մէջ ամենակարեւոր դեր մը խաղաց. մարդասիրական ու ասպետական զգացում մը իր մէջ դերակշիռ հանդիսացաւ քան կարգապահական կանոններու սովորական հպատակումը, եւ ան — ինչպէս ինքն իսկ կը նկարագրէ իր գրքին ձէպէլ-Մուսայի գրուագին նուիրուած հակիրճ գլոխն մէջ, — առանց սպասելու ֆրանսական ոչ ալ անգլիական կառավարութեան որոշման որ կ'ուշանայ, համառաւուր քառասուն օրերու սերալի զիմադրութենէն յետոյ ֆրանսական մարտածուներուն մէջ փոխադրուելով կորուսեց ազատուած հազարաւոր Հայերը Փօրթ-Սաֆա տանելու եւ ցամաք հանելու նախաձեռնութիւնը կ'առնէր:

ՖԵԼԻՔՍ ԿՈՍ, Ֆրանսայի Երեսփոխանական ժողովին ամենէն կարող, կորովի եւ ազնիւ դէմքերէն մէկն էր: Ան Հայերով մասնաւորապէս չէ զբաղած, բայց Սանճաքի հարցին մէջ անոր բըռնած արդարամիտ, որոշ, վճռական դիրքը մեր ժողովուրդի բարեկամ ու պաշտպան օտար անձնաւորութեանց շարքին մէջ դասելու: Կոս, իբր Լուի Մառէի նախագահած «Հանրապետական Դաշնակցութիւն» խորհրդարանական խմբակցութեան ինչպէս եւ Փոլ ալի Վուրի հիմնած «Միջերկրականեան Դաշնակցութիւն» եւ Կոնցրուրեան Ակադեմիայի իրենց համախոհներէն մին, խօսքով ու գրելով կարեւոր մասնակցութիւն մը ունեցաւ այդ ցաւազին հարցին մէջ Մառէի, Կոնցրուրի եւ իրենց համախոհներու մղած պայքարին:

ՏՈՒԹ. ՃՕՆ ԼԸՍՍԵՐԸ ՖԵԼԻՔ, խմբագրապետը Միացեալ Նահանգաց ամենէն հզօր թերթին, Նիւ Յարփ Թայմսին, ամերիկեան մամուլի ամենէն

խոշոր դէմքերէն մէկն էր: Ամերիկացի միսիոնարներու եւ ուրիշ հայասէր յայտնի անձնաւորութեանց հետ, ան մասնակցած է Նիւ Իւթ Րիլիֆի հայասպաստ գործունէութեան եւ իր մեծ օրկանը յաճախ դրած է հայասիրական փրոֆականտի տնի տրամադրութեան: Ան ճամբորդած էր Արեւելք, այցելած էր նաեւ Էլմիսթին, Երեւան ու Հայաստանի ուրիշ քանի մը մասեր, Հայ Ժողովուրդը մօտէն ճանչցած էր եւ անոր համար անկեղծ

բարեկամութիւն ունէր: Ձեռն կրնար մոռնալ այն ջիւղը ընդունելութիւնը զոր շնորհեց ինծի Ամերիկա գտնուած միջոցիս իր վաթսուն յարկով հրակայական աշտարակ-խմբադաստան մէջ, երբ իրեն այցելութեան զայցի մէկ քանի անգամ Արշակ Մահտեսեանի հետ: Ան հաճոյքով հրատարակեց իր թերթի առաջին էջին մէջ Նիւ Եորք արտասանած մէկ բանախօսութեան մասին ընդարձակ տեղեկատուութիւն մը զոր Մահտեսեան խմբագրած էր:

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

Ձափաղաց երկարեցաւ այս անգամ Քրոնիկիս մեկնելու շուրջուած բաժինը: Այդպէս եղաւ երկու պատճառով, նախ՝ որովհետեւ Բաղդադ այնպէս ուղեց որ այս վերջին վեց-եօթ մարիսեւրուն մեզմէ ընդ միշտ զատուին բազմաթիւ դէմքեր, հայ կամ օտար, յառաջացեալ տարիքով կամ դեռ հասուն հասակի ամբողջ ուժին մէջ, եւ որոնք այս կամ այն տեսակէտով ու չափով արժէք կը ներկայացնէին, որով եւ վրաս պարտք կը ծանրանար ատոնց անձին ու գործին վրայ մտածածն ըլնելու: Երկրորդ պատճառը՝ մեկնելուով զբաղեւալ՝ եւ այդ գրադման մէջ քիչ էր թերեւս չափազանց քաջանալաւ, այն է որ կենդանեաց աշխարհը այսօր աւելի մտայլ ու քստմեղի է քան մեռելոց աշխարհը, քանի որ առաջնոյն մէջ կը մղուի դժոխային պատերազմ մը, որ արդէն իսկ Եւրոպայի շարք մը խաղաղ ու բարեկամ շրջանները աւերի եւ սուրի մտանց եւ որ կը սպառնայ ըլլալ, եթէ տարածուի ու երկար տեւէ, ամենէն արհաւիրելի աշխարհաբանդ զուլումը որ մարդկութիւնը տեսած ըլլայ: Ու սակայն՝ քանի տարի միայն յետոյ միւս պատերազմէն զոր «մեծ» անուանեցին, մինչ մեծագոյնին մէջ ենք հիմայ, այդ միւս պատերազմէն զոր յայտարարեցին թէ կը մըդէին որպէս զի իրաւունքն ու արդարութիւնը յաղ-

թանակեն եւ այլ եւս պատերազմ ըստած բարբարոսութիւնն անհնար դառնայ...

Ի՞նչքան սխալներ, ի՞նչքան՝ արդարութեան եւ իրաւունքի դէմ յանցանքներ, գործուեցան՝ անթիւ հոյակապ կտրիճներու զոհաբերութեամբ վաստըրուած յաղթանակէն ի վեր, յանդելու համար այս նոր եւ աւելի եւս ահաւոր արիւնահեղեղին: Ի՞նչ է առ եթէ ոչ սնանկութիւնը ճարդկային քաղաքակրթութեան:

Փոխութիւն ըստած բարեբար գորութեան ոճ. բազործ ուժի փոխարկումն է, աստուածայնին զաւլացումը, Մատանային տիրապետութիւնը աշխարհի մէջ: Բնական չէ՞ որ մարդ նախնորէն նոր մեռած սիրելի դէմքերու յիշատակներուն մէջ յամենալ քան այս տեսակ կենդանի իրականութեան մը մղձաւանջին վրայ խորհրդածելու փութալ: Բնական չէ՞ որ մարդ նոյն իսկ ըրպէ մը երանի տայ անոնց որ մեռան եւ այս գարահրանքը չտեսան: Լուսազոյն է, շատ մը տեսակէտներով, սպասել վերջանալուն այս փոթորիկին՝ որ աշխարհի պատմութեան մէջ ահաւոր անկիւնադարձ մը կազմելու սահմանուած կը թուի՝ եւ որ դեռ ո՛վ դիտէ ի՞նչ աշխարհաստան անակնկալներով յղէ է, անոր մասին լիակատար տեսութիւն մը ներկայացնելու համար: Այդ մեծ, բարդ, մտայլ նիւ-

Թը վերապահելով ուրեմն ապագային, — որ երանի՜ Թէ մօտալուտ ըլլայ, — կ'ուզեմ Քրոնիկիս մնացեալ մասը յատկացնել մեր ժողովուրդի՝ Թէ՛ Հայաստանի եւ Թէ՛ արտասահմանի մէջ Հանրային կեանքի, մասաւոր դործունէութեան քանի մը էամ կան կամ ընդողջ երեւոյթներուն ճշմութեան ու մեկնաբանման, ինչպէս եւ հայ միջավայրի հետ կապ ունեցող գեղեցկագիտական կամ բարոյափոսական քանի մը առկախ հարցերու լուսաբանման:

Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆԻ ԼՈՒՐԵՐ. — Այս վերջին չորանի տխուր հանգամանքներուն մէջ մեզի ամենէն աւելի սիրով անք ու սրտապնդում պարգևող իրողութիւնը՝ Խ. Հայաստանէն եկած լաւ լուրերուն մէջ կը կայանայ: Դժբախտաբար մեր յարաբերութիւնները կը մնան միշտ խղուած. ոչ նամակ կը ստանանք մեր այնտեղի եղբայրակիցներէն, բարեկամներէն, ազգականներէն, ոչ այնտեղ լոյս տեսնող Թերթերը կը փոխանակուին մեր արտասահմանեան Թերթերուն հետ, ոչ այնտեղ հրատարակուած գիրքերը կը զրկուին մեր մամուլին — ինչպէս առաջ ատիկա տեղի կ'ունենար: Եւ սակայն արտասահմանի մեր Թերթերէն ոմանց վարիչները ձեւ մը գտեր են անուղղակի կերպով բաժանորդ գրուելով ստանալու Խորհրդ. Հայաստան պաշտօնաթերթը, եւ անկից առնելով կ'արտատպեն Հայաստանի ճարտարարուեստական, գեղարուեստական, մարմնակրթական, քաղաքական, զինուորական, ընկերական կեանքին նորանոր երեւոյթներուն, դէպքերուն, ձեռնարկներուն եւ արբիւնքներուն մասին տեղեկութիւններ որոնք հոգեկան մեծագոյն ուրախութիւնն են մեզի համար: Նմանօրինակ տեղեկութիւններ, ոգեւորիչ պատկերներով ընկերացած որոնց շատերը յատկապէս Երեւանէն զրկուած են, կը գտնենք Նիւ Եորքի Լրաքեր Թերթին մէջ: Այդ բոլոր տեղեկութիւնները ցոյց կուտան որ մեր հայրենիքին մէջ տարիներէ ի վեր սկսուած նիւթական ու բարոյական վերաշինութեան գործը եռանդով կը շարունակուի: Մեր Թերթերէն ոմանք օր առ օր արտատպած ըլլալով այդ տեղեկութիւնները, անոնց բոլորը հոս Թուրք աւելորդ կը նկատեմ, բայց չեմ կրնար ինքզինքս զրկել դէթ անոնց մէկ քանի գրելաւորները միշտ առկա եւ հաճոյքէն:

Մեծագոյնները մեր հայրենիքին մէջ ու շուրջ ի յայտ եկած բերկրաւոր իրողութեանց, մեր ժողովրդական հինաւուրց զիւցադնավէպի հազարամեակին Խորհրդ. Միութեան մէջ մեծաշուք տօնախմբումը մը եւ Մոսկուայի մէջ Հայ Արուեստի Տաննօրեակի փառահեղ հանդէսներն են: Այդ երկու մեծարժէք դէպքերով հայ մշակոյթին ինքնատիպ գեղեցկութիւնը եւ հայ ժողովուրդի ասպետական ոգւոյն ու գեղարուեստական հանճարին հմայքը ճաշխարհիս վեցերորդ մասին մէջ Միութեան բոլոր ժողովուրդներուն ծանօթ եւ սիրելի դարձան ու մեր ժողովուրդին համար այդ բոլոր դաշնակից ժողովուրդներուն յարգանքը խորացուցին ու ամրացուցին:

Հայաստանի մէջ, Սասունցի Դաւիթի զանազան դրուագներու զլիւաւոր փոփոխակներուն համեմատութեամբ՝ հմուտ բանասէրներ կազմեցին լիակատար ընագիր մը զոր հրատարակեցին՝ յայտնի հայ նկարիչներու դժագրութիւններով դարուարուած եւ որուն արեւմտեան արդէի գրական աշխարհաբարին վերածումին հետ՝ Սփիւռքի Հայութեան մէջ տարածումը մեծապէս ցանկալի է (ու մտածե՛լ որ մէկ օրինակ մ'իյնայ այդ հրատարակութեան արտասահմանի հայ մամուլին չէ՞ զրկուած...): Հայ երաժիշտները, հայ նկարիչները, Երեւանի մէջ, այդ զիւցադնակներէն ներշնչուած գեղեցիկ էջեր արտադրեցին: Այդ քերթողական յիշատակարանին ուսանելէն, վրացերէն, թուրքերէն եւ ալ լեզուներով Թարգմանութիւններ կատարուեցան եւ հրատարակուեցան Երեւանի, Թիֆլիսի, Մոսկուայի, Պաքուի մէջ եւ այլուր: Ու Խորհրդ. Միութեան բոլոր ժողովուրդներն իմացան որ Հայ ժողովուրդն ալ ունի իր խորախորհուրդ ու վեհաշունչ զիւցադնավէպը, ինչպէս Ֆրանսացին ունի իր Ռալանի Երգը, Գերմանացին իր Նիպիլունկիմը, Պարսին իր Շահնամէն, Ֆինլանդացին իր Հայալիպքան:

Իսկ Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցած «Հայ Արուեստի Տաննօրեակի» հանդիսութիւնները առիթ մը եղան որ Հայաստանի երաժիշտները, նկարիչները, արձանագործները, գրականները, երգիչները, պարողները, հայ արուեստի բոլոր ձեւերուն վարպետները Խորհրդ. Միութեան կեդրոնա-

վայրին մէջ փայլեցնեն եւ ծափահարել տան հայ մշակույթի թէ՛ ժողովրդական եւ թէ՛ հմուտ, թէ՛ հին եւ թէ՛ մանաւանդ նոր հայ արուեստի զլխաւոր արտայայտութիւնները: Այս բոլորին առթիւ հայ եւ ռուս մամուլին մէջ երեւցած տեղեկատուութիւններուն ու մեկնաբանական յօդուածներուն ամբողջական ամփոփում մը եթէ ուզուի տալ, Անահիտի ամբողջ թիւ մը պէտք պիտի ըլլար ասոր յատկացնել: Կը շատանամ հոս արտատպելով քանի մը հատուած Տասնօրեակին բացմանը նուիրուած յօդուածներէն զոր հրատարակած էին Նրեւանի Խորքի. Հայաստանը, Մոսկուայի պաշտօնաթերթը Փրաւտան:

«Երէք, Հոկտ. 20ին, կը գրէր Խորք. Հայաստան, Մոսկուայի մեծագոյն թատրոնին մէջ կատարուեցաւ հայ ժողովուրդի դարաւոր մշակութիւն եւ արուեստին տասնօրեայ ցուցադրութեան բացումը: Հայ ժողովուրդը հազարամեակներու ընթացքին իր ստեղծած երգն ու երաժշտութիւնը, օտար պետութիւններու հաղածանքներէն ու բարբարոսութիւններէն պահպանած մշակույթի գանձերը, գրականութիւնն ու արուեստը, նկարչութիւնն ու քանդակազորութիւնը իր տաղանդաւոր դասակներուն միջոցով ցոյց կուտայ ներկայիս, Մոսկուայի՝ ընկերվարութեան միջնաբերդի՝ աշխատաւորութեան:

«... Այսօր, Մոսկուայի բնակչութիւնը եւ խորհրդային բոլոր ժողովուրդները կը ծանօթանան հայկական արուեստին, հայ երիտասարդ Օսփրայի նուաճումներուն:

«Հայաստանի օփերայական երաժշտութիւնը, սնանկով ժողովրդական երգի պարզ, անպնդնյճ ու խորապէս յուզիչ ակունքներէն, աճեր եւ զարգացած է շունչով մեծ վարպետներուն որոնք կը կոչուին Ա. Սպենդիարեան (Ալմաստ), Ա. Տիգրանեան (Աճաշ), Գարօ Ստեփանեան (Լաւարպացի): Առաջին պարսխաղը (Երջանկաբիւմ) ստեղծած է Արամ Ռաչատրեան, իր տղանդով պատկերացընելով հայ ժողովուրդին երջանկութիւնը՝ ա՛յնքան լաւատես, ա՛յնքան կենսուրախ երաժշտութեամբ:

«Հայկական դաշնանուագ, սրտայոյզ երաժշտութիւնը արտայայտութիւնն է հայ ժողովուրդին դարաւոր զգացումներուն եւ սպրումներուն: Ան կ'արտայայտէ հայ ժողովուրդին յոյզերը, երբ

ժողովուրդը կ'ապրէր օտար լուծի տակ կամ երբ յաղթական պայքար կը մղէր բռնութեան դէմ իր ազատ գոյութեան իրաւունքին համար: Նրեւանի Օփերայի ու Պարարուեստի, ինչպէս եւ Սպենդիարեան թատրոնի շնորհալի արուեստագէտները պարծանքով պիտի կատարեն իրենց դերը ցուցադրելու համար հայ ժողովուրդին հաշալի արուեստը:»

«Կը հիանանք, կը գրէ Փրաւտա), Տասնօրեակի բացման առթիւ, Հայկական խորհրդային Հանրապետութեան տնտեսական եւ մշակութային վիթխարի աճումին վրայ: Երէկի Հայաստանը բնաւ արդիւնաբերութիւն չուներ, իսկ այժմեան Հայաստանին մէջ արագօրէն կը զարգանայ ճարտարարուեստը:

«...Հայաստան համատարած զբաղիտութեան երկիրն է: Անոր սահմաններուն մէջ կը գործեն 1176 զարդներ, ուր մօտաւորապէս 250,000 երախանք կ'ուսանին ընդարձակ ու լուսաւոր դպրոցներու մէջ:

«Երկանացաւ հայ ժողովուրդին իղձը, եւ իր մէջ կուտակուած ուժերը կ'արդիւնաւորին: Ունեւորով պահպանելով անցնալի դասական արուեստի յուշարձանները, հայ ժողովուրդը կը ստեղծէ հիւնալի նոր արուեստ:

«Երկիր մը որ տեւական ազգային թատրոն չունէր, 19 տարուան մէջ ստեղծած է 25 պետական թատրոններ: Անցեալին հայ աղջատ գրողը կարող էր մտածել թատրոնի մասին:

«Հայաստանի Օփերան, կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, աչքի ինկող տեղ գրաւեց եղբայրական հանրագիտութիւններու օփերայական թատրոններուն մէջ: Հին արուեստագէտներուն կը յաջորդեն նորերը:

«Հայկական Ֆիլարմոնիան ունի ժողովրդական գործիներու սքանչելի նուագախումբ մը, բազմազան յիսուն արուեստագէտներէ, երգեցիկ խումբ մը՝ իննսուն հոգիներով. իսկ Կոմիտասի անուան քառեակը խորհ. Միութեան բոլոր երկիրներուն մէջ մեծ հռչակ կը վայելէ: Այսօր Հայաստանի մէջ կան չորս հարիւրէ անէլի երգեցիկ ու երաժշտական խմբակներ: Անթառամ է ժողովրդական երկրչներու, աշուղներու, մեծ աշուղ Սայաթ Նովայի արժանաւոր ժառանգորդներու ներշնչող արուեստը:

«Կարելի չէ թուել Հայաստանի բոլոր արուեստի վարպետները: Անոնք շատ են եւ կ'աճին օրէ օր: Ի՞նչոք որ Հոյակապ է խորհրդ. Հայաստանի արուեստի ծաղկումը: Խորհրդ. Միութեան բուն չէ Հանրապետութիւնները կը չպարտանան իրենց հիմանի վրայ Հայաստանով:»

Այս երկու մեծ դէպքերուն շուրջ բազմաթիւ են Հայաստանի մէջ մշակութային, տնտեսական եւ այլ տեսակէտներով մեր ժողովուրդի իրականացուցած յառադիմութիւնները ներկայացնող լուրերը զոր կը գտնենք Երեւանի պաշտօնաթերթին եւ Նիւ Եորքի Լուսաքերին մէջ. ասոնցմէ գէթ ամենէն բնորոշներն ու բերկրաւթիներէն փոքրիկ փունջ մը Հոս կ'ուզեմ արտատպել:

Յովհաննէս Թումանեանի այլին եւ դասինները Հայաստանի պետական Գրական Թանգարանին յանձնած են Հանգուցեալ եւս բանաստեղծին թուղթերը, որոնց մէջ կը գտնուի անոր հազարի մօտ տաքած նամակները զանազան յայտին անձնաւորութիւններէ եւ իր դրած նամակներու պատճէնները, ինչպէս եւ իր երկերու մէկէ աւելի սեւազօրութիւնները, իր շարք մը ստեղծագործութեանց ջրաղ անյայտ մնացած տարբերակները, Դիպի անհունը քերթուածին անտիպ մէկ փոփոխակը եւ իր քերթուածներէ ոմանց ձեռագիրը:

Դերենիկ Դեմիրճեանի Քաջ Նազար թատերախաղը, ուսեթէնի թարգմանուած, պիտի ներկայացուի՝ ընչ ատենէն՝ Մոսկուայի «Արուեստի Գործերու Կոմիտէ»ի որոշմամբ՝ այդ Կոմիտէի թատրոնին մէջ, նոյնպէս եւ խորհրդ. Միութեան շատ մը շրջաններու թատրոններուն մէջ պիտի բեմադրուի:

Մոսկուայի մէջ լոյս է տեսել Դ. Դեմիրճեանի պատմութեանը Լուսեթէնի թարգմանութեանց ժողովածուն. այդ ժողովածուն հայերէն բնագիրը պիտի հրատարակուի Երեւանի մէջ:

Ներկայ տարուան ընթացքին, Երեւանի Պետական թատրոնը պիտի բեմադրէ Դեմիրճեանի «Հայրենի Երկիր» պատմական թատերադրութիւնը, որ կը պատկերացնէ 11րդ դարուն Բագրատունեաց իշխանութեան շրջանին, Պագեկ թագաւորի արաբաւարդութեամբ հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանական պատերազմները որոնք կը մղուէին Քիւրտիստանի նուաճողական յարձակումներուն դէմ:

Դեմիրճեան մտադիր է աւարտել իր Արիւս-ւիրմներով թատերախաղը, որուն նիւթն է Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը Լենինկապոլի մէջ: Յետոյ Ծագվող Հայաստանը նիւթի վրայ շարժանկարի մարտերը պիտի պատրաստէ Երեւանի շարժանկարային թատրոնին համար: Մտադիր է նաեւ տպագրութեան յանձնել իր թատերադրական գործերուն (թիւով 12) լիակատար ժողովածուն: Յայտնի դրագէտ Ստեփան Զօրեան 1939ին տպագրութեան յանձնած է 15 մանկական հեքիաթներ եւ պատմութեանը, ու պատրաստելու վրայ է երկու վէպ, որոնց մին իբր նիւթ ունի Դ. դարը Հայոց պատմութեան մէջ, մասնաւորապէս Պապ թագաւորի ժամանակաշրջանը, միւսը՝ քաղաքացիական կռիւները Հայաստանի մէջ: Կ'աշխատի նաեւ աւարտել իր «Մի կեանքի պատմութիւն» վէպին երրորդ մասը:

Պատմագիր Մ. Ներսէսեան յայտարարած է՝ «1938 Սեպտեմբերին Հայաստանի Գիտութեանց Ակադեմիան ձեռնարկեց «Հայ ժողովուրդի պատմութիւն» մը պատրաստելու» իբր դասադիրք: Կազմուեցաւ յանձնախումբ մը, որուն անդամ ընտանակուեցաւ նաեւ եւս, 1939ին պատրաստեցի պատմութեան այս դասադիրքին մէկ բաժինը, «Հայ ժողովուրդի ժԺ. դարու պատմութիւնը»: Այնքէ զատ, աշխատած եմ «Շահամիր Շահամիրեանը որպէս ԺԺ. դարու լուսաւորիչ» նիւթին վրայ, որ կարեւոր է մեր մշակույթի պատմութեան տեսակէտով:»

Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչանը այս տարի (1940), բաց ի Բարձրագոյն Ուսման Հիմնարկներու բաղաժառանգութեամբ, ձեռնարկներէն ու զիտու — ժողովուրդական գրքոյններէն, պիտի հրատարակէ շարք մը գիտական ժողովածուներ եւ մենագրութիւններ: Հրատարակչութիւնը պարմանագրուած է գիտութեան շարք մը աշխատողներու հետ, անոնց նոր գործերը տպագրելու համար:

Ասոնց մէջ ուշադրու են լեզուաբանական գիտութեանց օթթոր Ար. Ղարիբեանի «Բարբառագիտութիւնը», որ արդէն պատրաստ է տպագրութեան, Տօթթ. Հրաչեայ Աճառեանի «Հայոց լեզուի պատմութիւնը» եւ «Օտար աղբիւրները Հայերու մասին» աշխատասիրութիւնները:

խորհրդ. Միութեան Գիտութեանց Ակադեմիայի

Հայկական բաժանմունքին կից բացուած է նոր լըսարան: Այս տարուան ընթացքին հոն պիտի տըրուին 14 հանրամատչելի գիտական դասախօսութիւններ:

Ազգաեմիկոս Յ. Մանանդեանը այնտեղ պիտի կարդայ «Տիգրան Մեծը եւ Հոռոմը» նիւթին վրայ դասախօսութիւն մը, պատմական գիտութեանց թեկնածու Մ. Ներսիսեանը՝ «Ջէյթիւնցիներու աղաւթագրական շարժման» մասին, եւն.: Լսարանը բացուած է Մարտ 15ին, գիտական աշխատող Կ. Կաֆազարեանի «Մեսրոբ Մատոցը եւ Հայկական ձեռագիրները» դասախօսութեամբ:

Ասոնց վրայ աւելցնելու է Հայաստանի աղգաբնակութեան յարաճուն ստուարածան կազմուրիչ փաստ եւ ինքնոր. Միութեան վերջնա ունեցած քաղաքական յաղորդութիւններով զօրացմանը հետեւանքով Հայաստանի Հանրապետութեան ալ զօրացման իրողութիւնը: Վախը զոր ամիսներ առաջ ունէինք այս պատերազմին մինչեւ կոզկատարածութիւնով Հայաստանն ալ ռազմադաշտ դարձած եւ ատով վնասուած տեսնելու, կը կարծենք թէ այլեւս փարատած է, ու թերեւս վնասի տեղ այս պատերազմէն ո եւ չփոփոխ օգուտ մը դայ մեր կարգիւ Հայաստանին:

Ո՛րք էր որ զոնք այս պատերազմին աւարտումէն յետոյ արտասահմանի Հայոցս սա երբեակ բնական, համեստ, մարդկային բաղձանքները լսուէին Երեւանի ու Մոսկուայի — զեկվարներուն կողմէ եւ գոհացում գտնէին. որով տողեկութիւն մը տրուէ թէ ի՞նչ կոչան, ո՞ղջ են թէ մեռած, աքորի՞ մէջ են թէ բանալ, կամ Երեւան կը մնան՝ բայց ամէն գործէ հետաքրքւած, — մեր այն իւրեմք մը աղեղն հայրենակիցները որոնք իմ Հայաստանի մտաւորական — ու ոմանք նաեւ քաղաքական — կենսքին մէջ կարեւոր դեր կը կատարէին եւ որոնք օր մը յանկարծ՝ ապահովապէս անհիշէ եւ անարդար ամբաստանութեանց ենթարկուելով՝ հրապարակէ հետաքրքեցան եւ անկից ի վեր անոնց մասին ո եւ չլուր չունինք: Հարկ կ'այլըսելու թէ ոչ միայն ուրախ պիտի ըլլայինք անոնց բոլորին ալ ողջ ըլլային իմանալով, այլ մեծապէս երախտաւորս պիտի ըլլայինք Երեւանի վարչիւններուն եթէ Հայաստանի վերելքին նուիրեալ աշխատութեանց իրենց բաժինը նորէն բերել թոյլ տային անոնց. 2. — Կարեւորութիւնը տրուէր զարմ-

եալ արտասահմանէն Հայաստան ներգաղթել ցանկացող Հայերուն որ իրենց այդ լիովին յարկելի փափակ իրականացնեն, եւ արտասահման մնացող հայ կազմակերպութիւններուն եւ անհատներուն ալ հնարաւորութիւն տրուէր առաջուան պէս իրենց նուիրատուութիւններով եւ այլ ամէն ձեւերով Հայաստանի նիւթական ու մտաւորական վերաշինութեան զարգացման գործին իրենց համեստ բայց խանդավառ ու արժէքաւոր բաժինը նորէն բերելու. 3. — Հայաստանի մէջ լոյս տեսած թերթերը վերստին փոխանակել արտասահմանի հայ թերթերուն հետ, եւ արտասահմանի հայ մամուլին նորէն զրկել Հայաստանի մէջ երեւցած գրական, գիտական, գեղարուեստական հրատարակութիւնները, թոյլ տալ նորէն թղթաւցութիւնը Հայաստանի եւ արտասահմանի Հայոց — գէթ ազգականներու, մօտիկ բարեկամներու, եւ մանաւանդ մտաւորականներու — միջեւ: Ստուցել Դաւիթը, որուն հերոսական դէմքը ա՛յնքան զեղեցիկ ողեւորութեամբ սօսնախմբուեցաւ ամբողջ իմ Հայաստանի եւ բովանդակ իմ Միութեան մէջ, եթէ արթննար իր դարաւոր քունէն եւ իմանար Հայաստանի ժողովուրդին եւ Սիվիւթի պանդուխտ Հայութեան միջեւ յարաբերութեանց այս բացարձակ խզումը, պիտի ապշէր ու զայրանար այսպիսի անողորմ արտասահմանութեան մը ի տես: Ու Գար Մարքսն իսկ, որ այժմ իբր նոր կրօնքի մը առաքեալ կը պաշտուի իմ Հայաստանի մէջ, եթէ կարենար տեղեկանալ իրաց այս տխուր միջոցին, տարօրինակ ու զայթակղեցուցիչ պիտի գտնէր որ Սիվիւթի հայրենագուրկ, վտարանդի, տարաբաղդ Հայութեան կողմէ յայտնուած յայսպիսի տարրական բաղձանքներ — բոլորովին անմեղ եւ Հայաստանին բացարձակապէս օգուտկար — տեսական մեթոման մը հանդիպէ:

×

Արտասահմանի Հայութեան հանրային կենսքին մէջ՝ այս վերջին լըսանի ուշադրաւ երեւոյթներն եղան հետեւեալները:

Ալեքսանդրէթի Մանճադէն Լիբանան եւ Սուրիա գաղթող մեր հայրենակիցներու ժողաւորման կարեւոր ու սրտայոյզ գործին Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ տրուած լայն օգնութեան իրենց մասնակցութիւնը բերելու համար, արտասահմանի մեր մէկէ աւելի զաւուրներուն մէջ

(մասնաւորապէս Ամերիկա, Յրանսա եւ Եգիպտոս) եղբայրական հանգանակութեան զգեցիկ շարժում մը յառաջ եկաւ, որ պէտք էր աւելի ընդարձակուէր, — որովհետեւ կարեւր մեծ էր, — եւ պիտի անշուշտ ընդարձակուէր եթէ պատերազմ մը չգար զայն մեծ մասամբ խափանելու: Բայց ցանկալի է որ ան շարունակուի զէթ աչն երկիրներուն մէջ ուր ատիկա գեռ կարելի է ներկայ բուլէին: Լիբանանի հերքելով հողին վրայ՝ ազատ ու մաքուր մթնոլորտի մը մէջ՝ նոր Մուսա Լեռ մը կառուցանելու եւ կենսունակ դարձնելու աշխատանքին՝ արատահամեան ամէն մէկ Հայ պէտք է մասնակցած ըլլայ:

Նոյնպիսի զգեցիկ շարժում մը յառաջ եկաւ Յրանսայի Հայոց մէջ՝ օգնելու համար Փրանսական բանակի զինուորներէն անոնց որ չքաւոր են: Պատերազմին յայտարարութենէն թիչ յետոյ, Ներսիսյան Տիրան վարդապետը ժողովի մը հրաւերեց փարիզահայ գլխաւոր կազմակերպութիւնները եւ ատոնց բոլորին հաւանութեամբ կազմուեցաւ «Ճըրանսական Բանակի Հայ Զինուորներու Օգնութեան Մասնախումբը», որ Նոյնահետեւ նամակադրուի հայտը թիւ Բաշման Մասնախումբի կողմէ բաժին հանուած կարելու դրամներով մը Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ յատկացուած ամսական 5000 Փրանքով բազմաթիւ Հայ զինուորներու զրկեց դրամական օգնութիւն: Այդ Մասնախումբի ատենադպիր Արամ Անտոնեան մեծ անձնուիրութիւն ցոյց տուաւ՝ հարկաւոր զինուորներու նամակներուն մանրամասնօրէն պատասխանելու, անոնց հակի եղած օգնութիւնը զրկելու, Փրանսական բանակի Հայ զինուորներու կարելի եղածին չափ լիակատար ցուցակագրութիւն մը պատրաստելու աշխատանքը խղճամօրէն կատարելով: Փարիզի Հայ Տիկնանց Միութեան Կարմիր Խաչը, որ այդ Մասնախումբը կազմող մարմիններէն մին եղած էր, թիչ յետոյ որոշեց առանձին դործել, բայց այնքան լաւ գործեց որ կարելի չէ յամենալ անոր անկատողականութիւնը քննադատելու, այլ պէտք է գովել՝ աչն եռանդուն ու մեթոսիկ աշխատութիւնը որով լուրջ գումարներ հաւաքեց դադութիւն բարեհալ անհատներէն եւ օգնութեան կարօտ Հայ զինուորներուն հազուատ, ուտելիք եւ դրամական նուէր զրկելով ցանոնք սրտապարեց պատերազմական ժիճակի եւ սաստիկ ձմեռեան մը նե-

ղութեանց մէջ: Նոյն անձնուիրութիւնն ու աշխոյժ գործունէութիւնը ցոյց տուին Փարիզահայ Կապոյտ Խաչը եւ Յրանսական Բանակի Նախկին Հայ Կամաւորներու Ընկերակցութիւնը, որոնք, Փրանսական Բանակի Հայ Զինուորներու Օգնութեան Մասնախումբին հետ իրենց կապը պահելով հանդերձ, մեծ ճիշդ թափեցին՝ աջակցութեան նոյն գործին մէջ փայլուն բաժին մը տասնձմեռու համար, առաջինը՝ դրամ ու ծրարներ զրկելու ուղարկելու, երկրորդը՝ բաց թրարներ զրկելէ՝ Պոսիւէ փողոցի Բարեգործականի Տան մէջ հաստատելով «Լիբանանի իրական Հայ զինուորներու հիւրանկարութեան» գործը: Բարեգործականի Փարիզի տեղական Մասնաճիւղը մասնաւոր հանգանակութիւն մը բացաւ չքաւոր Հայ զինուորներու նեղութեան մէջ գտնուող ընտանիքներուն օգնելու համար: Հայ Նախկին Մարտիկներու Միութիւնն ու Հայ Սպայից Միութիւնն ալ նման յօրինակ աշխատանք մը կատարեցին որով չափով՝ իրենց չըրանին մէջ:

Թէ՛ Մանճաքէն Սուրիա եւ Լիբանան դադթող Հայերու տեղաւորման գործին բերուած աջակցութեան եւ Թէ՛ Փրանսական բանակի Հայ զինուորներու օգնութեան աշխատանքին մէջ, Հայ ժողովուրդը դովիյի յառաջդիմութիւն մը ցոյց տուաւ տնցեալի նմանօրինակ պարագաներու մէջ իր ունեցած ընթացքին վրայ: Երբ 1922ին՝ Կիլիկիոյ ամբողջ Հայութիւնը դադթեց Լիբանան եւ Սուրիա, արտասահմանի մեր դադութները շատ աւելի թիչ չափով օգնութեան հասան անոնց, իսկ 1914-18ի պատերազմի ընթացքին՝ Թէ՛ Փրանսական բանակի Հայ կամաւորներուն եւ Թէ՛ Արեւելեան Լեռնոնի Հայ կամաւորներուն հանդէպ մեր դադութները ցոյց չտուին մէկ տասներորդն իսկ այն գործօն համակրութեան զոր այս անգամ ի յայտ բերին:

Փարիզի մէջ, Հայ Գաղթականաց Կեդր. Յանձնաժողովի եւ Հայ Գաղթականաց Օֆիսի Վարչական Խորհուրդի աշխատակցութեամբ պատրաստուած յուշագիրը Յրանքո-Հայկական Միութեան նախագահ Պ. Լուի Մարէնի եւ ընդհանուր պատուիրակ Պ. Անտրէ Ֆայէի ընկերակցութեամբ եւ աջակցութեամբ Փրանսական կառավարութեան ներկայացուելը, ինչպէս եւ ա-

սոր Հետեւող լրացուցիչ դիմումները, կրնամ նոյնպէս յիշատակել իբր զազուրթահայ կեանքի դրական երեւոյթ մը:

Ներկայ փոթորկային կացութեան մէջ՝ մեր ուժերու համեմատ զործակցութեան պէտքերն դո-հացում տուող դէպքեր եղան ասոնք, եւ Սահակ Կաթողիկոսի հոգին անշուշտ հրճուեցաւ ասոնց ի տես: Բայց դեռ քիչ է այդքանը: աւելին պէտք է ընել այդ ճամբուն մէջ, եւ ցանկալի է մասնաւոր ուր մեր բոլոր գաղութներուն մէջ ալ, զազուրթահայութեան ազգային էական շահերու պաշտպանութեան համար ազգասիրական ուժերու մերձեցման ու գործակցութեան այդ երեւոյթներն ի յայտ գան: Մեր ազգային պերագոյն շահերը եւ ներկայ պատմական արտակարգ բոլոր պահանջները ատկեալ կը հրամայեն:

Բարեկործանի կեդր. Վարչութիւնը վերջերս առաւ չորս նախաձեռնութիւններ որ գովելի են:

1.— «Մատենաշար Հ. Բ. Ը. Միութեան» ընդհանուր տնտեսի տակ՝ սկսաւ հրատարակել չարք մը գրքոյկներ, որոնք զուտ գրական գործեր չեն, բայց արտասահմանի Հայութեան նոր սեւերուդին համար ունին դաստիարակիչ, չինչէ բովանդակութիւն մը եւ ուրեմն ազդեցուտ հրատարակութիւններ են: Յարկ լոյս տեսան եօթը գրքոյկներ (Հ. Հրահանի Հրաշագործ Միաբնակ, Յ. Թ. Հինալեանի Կեանքի մէջ յազդեցութիւն պայմանները, Տոքթ. Մ. Տէր Կարապետեանի Թոգախոսքն դէմ պայքարը, Ա. Նազարի Ուղեցոյց իսկ երիտասարդները, Հր. Թորոսեանի Կենցաղագիտութիւն, Հանրային գործունէութիւն եւ Գաղափարական իրաւունքները, Գր. Կիրակոսեանի Ուղեցոյց իսկ սուտեցիները եւ Տիկին Անայիսի Ուղեցոյց իսկ աղջկանը, Բուրն ալ՝ Սփռուք մէջ մտքով, հոգիով ու մարմնով առողջ հայ նոր սերունդ մը հասցենելու գերազանցապէս ազգասիրական գործին թանկագին նպատակ մը բերող եւ ձմարութեամբ, փորձառութեամբ, ողջմտութեամբ լեցուն վերաբերմանը, վերջին չորսը՝ իրենց գրական ձեւովն ալ արժէքաւոր:

2.— Բարեկործանի հաստատեց չորս մըլը-ցանակ, մին՝ բանաստեղծութեանց հաւաքածո-ներու, երկրորդը՝ արձակ գրական գործերու, եր-րորդը՝ դասագրքերու եւ չորրորդը հայ պեղար-

ուեստի կամ ընդհանրապէս հայ մշակութի վերաբերիչ երկերու համար:

3.— Նոյն ընդհանրապետութեան վարչութիւնը ձեռնարկեց արտասահմանի մէջ հրատարակել՝ յայտնի գրագէտներէ եւ բանասէրներէ կազմուած մասնախումբի մը ղեկավարութեան տակ՝ հայ գրական եւ բանասիրական գործերու չարք մը: «Մեկզմեան Մատենաշար» ընդհանուր տնտեսով եւ ասոր յատկացնել մէկ մասը (առ այժմ միայն հազար անգլ. ոսկի) Մեկզմեան նուիրատուութեան տարեկան կանոնա-տի այն բաժնին (այն է տարեկան երեք հազար ոսկի) որ տարներէ ի վեր Երեւան կը ղրկուէր, հա-մարարանական աշխատութեանց եւ գլխաւորա-պէս բանասիրական եւ գրական երկերու հրատարակման իբր օգնութիւն եւ զոր այժմ կարելի չէ ղրկել հոն, քանի որ Պորտը. Հայաստանի կա-ռավարութիւնը ամէն յարաբերութիւն իրաւ է արտասահմանի Հայութեան հետ եւ զուրսէն զըր-կուած ու եւ նուիրատուութիւն չ'ընդունիր:

4.— Կազմեց Ազգապահպանման Յանձնաժո-ղով մը, որ պատրաստեց մանրամասն ու խնամ-եալ ծրագիր մը. այդ ծրագիրը կրճատեալ ձեւով մը լոյս տեսաւ Միութիւն պաշտօնաթերթին մէջ: Այս չորս նախաձեռնութիւններն ալ ցարդ աւելի մեծ արդիւնքներ տուած պիտի ըլլային, եթէ պատերազմը եկած չըլլար խանդարել ու կա-սեցնել այդ գործունէութիւնը: Բայն մրցանակ-ներ բաշխող Մասնախումբը իր որոշումները տը-ւած է մրցանակի արժանի դատուած առաջին գոր-ծերու մասին, եւ կը յուսամ որ ի մօտոյ վարչու-թիւնը այդ որոշումները կը հրապարակէ: Հայ բանասիրական ու գրական գործերու Մեկզմեան Մատենաշարին համար ալ արդէն որոշուած են շարք մը աշխատութիւններ, որոնք լոյս պիտի տեսնեն երբ հանգամանքները թոյլատու ըլլան (ցանկալի է սակայն որ Միութեան Կեդր. Վար-չութիւնը այդ տարեկան 3000 ոսկիին ամբողջու-թիւնը այս հրատարակմանց յատկացնել որոշէ մօտեկ ապագայի մը մէջ, եւ ցանկալի է նաեւ որ բանասիրական գործերու եւ հայ հին գրական եր-կերու հետ տաղանդաւոր նոր գրողներու ընտիր արտագրութիւններ ալ հրատարակուին այդ Մե-կզմեան ձեռնարկ միջոցով:

Գաղով Ազգապահպանման Յանձնաժողովի ծր-րագրին, ճիշդ չէր գայն կիսկատար ձեւով մը (ինչ-

պէս ըրած է Վարչութիւնը իր Միաբնակից պաշտօնաթերթին մէջ) հրատարակել, ըսելով թէ անոր մէկ զանի թելադրութիւններն արգէն իրականացած են (մինչ լիովին չեն իրականացած դեռ անոնք) եւ թէ մէկ զանի թելադրութիւններն ալ անփութաբար են (?) , մինչ բոլորն ալ գործադրելի եւ անհրաժեշտ են: Անանիտի ներկայ թիւին մէջ կը հրատարակեմ այդ ծրագիրն ամբողջութեամբ: Միութեան Վարչութիւնը եւ Աղլապազպանեան Գանձնատնօրդը միասին՝ պէտք է ամէն ջանք թափեն, երբ պատերազմը վերջանայ եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուի, որպէսզի այդ ծրագիրը մաս առ մաս բայց լիովին գործադրուի: Եւ արդէն, այդ ծրագիրը միմիայն Բարեգործականի կեդր. Վարչութեան եւ Շրջանակային Վարչութիւններուն չէ որ իր թելադրութիւնները կ'ուղղէ, այլ արտասահմանի բովանդակ Հայութեան. ստոյն գործադրութեանը կրնան ու պարտին մասնակցիլ արտասահմանի բոլոր հայ կազմակերպութիւնները:

Անթիլիաս հաստատուած Կիլիկեան Հայ Կաթողիկոսական Աթոռը ունեցաւ այս օրերս՝ իբր նոր զահակալ, իբր յաջորդ ողբացեալ Սահակ Բ. -ի, այն եկեղեցականը որ յարմարաւոյն էր այդ յաջորդութեան համար, այն զոր հանդուցեալն ինքն իսկ իրեն փոխանորդ անուանած էր եւ զոր Կիլիկեան Կաթողիկոսներու Ժողովը Սահակ Վարդապետի մահուընէն յետոյ տեղապահ անուանեց, Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեանը:

Մայր Աթոռի կաթողիկոսական տեղակալ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Չէօրէճեանի հետազոյժ ու նամակով յայտնած փափաքը՝ այդ ընտրութեան էջմիածնի Միաբնակից մասնակցութիւնը բերելու, մնաց անհետեանք: Չպարզեցաւ ալ արդէն թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչ ձեւով էջմիածնի կ'ուզէր մասնակցիլ այդ ընտրութեան: Ոմանց աղօթականը եւ կասկածաժող ենթադրութիւնները, սակայն, Մայր Աթոռի ետեւը՝ զայն մողղ եւ քաղաքական թաղուն չարժանիքներ (?) ունեցող ոչ-կրօնական մութ ուժերու մասին, անհիմն անտեղի են անխորհուրդ էին: Բացարձակ Վերջին Գէորգ արքեպիսկոպոսի հեռագրին՝ հաւանօրէն այն էր — ինչպէս երկու ամիս առաջ կը զբէի Սիւրմէեան Արտաւազդ Սրբազանին, որ էջմիածնի Միաբնութեան միացորդը կ'ուզէր, մասնակցելով Կիլի-

կիեան ընտրութեան, ոչ թէ Մայր-Աթոռը փոխարէն Անթիլիաս, — Գէորգ Արքեպիսկոպոսն այդպիսի փոխադրութիւն մը, որ էջմիածնի Աթոռին խաւարումը պիտի նշանակէր, ինքնաբերաբար դիւրացնող մարդ ըլլալէ հետո՞ւ, — այլ այդ մասնակցութեամբ Կիլիկեան Աթոռին վարիչ աւելի եւս բարձրացնել, անոր եւ Մայր Աթոռի միջեւ յարաբերութիւնները աւելի զան երբեք սիրալիր դարձնել եւ Կիլիկեան Աթոռը արտասահմանեան Հայութեան համար տեսակ մը փոխանորդ կացուցանել Մայր Աթոռի, քանի որ Մայր Աթոռի յարաբերութիւնները արտասահմանի Հայութեան հետ ատենէ մը ի վեր շատ ցանցաւ ու դժուար են դարձած — ինչպէս եւ ի՞նչօրէք. Հայաստանի կառավարութեան ու Ժողովուրդին յարաբերութիւնները, որոնք բոլորովին խզուած են, — եւ յայտնի չէ թէ ե՞րբ պիտի վերահաստատուին ու քնականոն դառնան, ու ե՞րբ ի՞նչօրէք Ա. Հայրապետի յաջորդը պիտի ընտրուի:

Այն րոպէին ուր այս տողերը կը գրեմ, ուրախութեամբ կ'իմանամ Գէորգ Սրբազանի կողմէ Սարաճեան Արքեպիսկոպոսին ուղղուած նոր հեռագրէն, թէ ի՞նչօրէք. Հայաստանի կառավարութիւնը արտօնած է Մայր Աթոռի նոր զահակային ընտրութիւնը, արտասահմանեան Հայութեան պատգամաւորներու մասնակցութեամբ. ատիկա մեծապէս բերկրաւոր թուր մըն է. այդ ընտրութիւնը անուշտ պիտի կատարուի պատերազմին աւարտումէն յետոյ:

Պետրոս Սարաճեան Արքեպիսկոպոսը, Կիլիկեան գործերու ծառի ծառի, Սուրբոյ եւ Լիբանանի բոլոր հարցերուն տեղեակ, անկեղծ, ազնիւ, նուիրում եկեղեցական, Սահակ Կաթողիկոսի վստահութիւնն ու համարումը վայելած եւ երկար ատեն անոր ձեռնհաս գործակիցն ու օգնականը եղած, փորձառութեամբ եւ խճամտութեամբ պիտի կատարէ անուշտ, ներկայ ծանրակշիռ պատմական րոպէին, այն դժուար ու կարեւոր գործը որ իրեն կը յանձնուի:

Անդին, Շուռաղէմի մեր Տօնը, որ Գուրեանն ու Գուշակեան մեծ պատրիարքներով վերակենդանացաւ ու իր դարուսը պատմութեան ամենէն արդիւնաւոր ու փառաւոր շրջանին մէջ մտաւ, կը շարունակէ իր մէկէ աւելի տեսակետով ազգօգուտ գործունէութիւնը՝ Մեսրոպ Նշանեան պատրիարք-

քի խոհական, բազմափորձ ու կորովի ղեկավարութեան տակ: Իր ժառանգաւորաց՝ Վարժարանը՝ Յակոբ Օշականի եւ Շահան Պէրճեպեանի պէս ուսուցչական առաջնակարգ ուժերով ու եկեղեցական հմուտ դասախօսներով, իր Սինոն ամսաթերթը եւ «Դուռեան Մանտաղարան»ի զբաղման եւ բանասիրական հրատարակութեանց ճոխ շարքը, միանալով Անթիլիասի կաթողիկոսարանի ժառանգաւորաց Վարժարանին, պաշտօնաթերթ ձևակերպեալ հրատարակութեանց, կը կազմեն արտասահմանի Հայութեան ու մասնաւորապէս Սուրբիոյ, Լիբանանի, Պաղեստինի հայ մեծաթիւ համայնքին համար, կրօնական, ազգային, մշակութային կեանքի կրկնակ վառարան մը, որ ինքիստեանի եւ Պոլսոյ Աթոռներու ժամանակաւոր գլուխատման այս շրջանին, զանոնք կը փոխարինէ եւ Սփիւռքէ կարեւոր ուժերով լի ստուարաթիւ Հայութեան մէջ ազգային զգացումն ու մշակոյթը վառ պահելու եւ զարգացնելու նուիրական գործին կը բերէ իր թանկագին աշակցութիւնը:

Երկպառօն հայ գաղութին մէջ տեղի ունեցաւ նշանակալից ու մեծաթիւ գոյնի ղեգեց մը, զոր իրաւացի կարտուրութեամբ մը Արնո օրաթերթին մէջ մատնանշած ու մեկնաբանած է այդ գաղութի յայտնի ղեգեցերէն մին, Շաւարշ Սեւօյեան, այն է Գահրէի եւ Աղեքսանդրիոյ ազգային երեսփոխանական ժողովներու համագումար նիստի մը մէջ տուած որոշումը՝ գործադրութեան դնելու եւ զիպատահայ գաղութի նոր կազմական կանոնադրը որ տասն ամիս առաջ նմանօրինակ համագումարէ մը մէջ միաձայնութեամբ որոշեցրուած էր:

Տարիներէ ի վեր ստեղծուած իր նոր կացութեան համապատասխան տոհմային կազմակերպութեան կանոնադր մը ինքզինքնի տալու համար հարկ եղած խոհական ճիշդն ու համերաշխութիւնը ցոյց տալով՝ երկպառօնայ գաղութը իր բազմամեայ պատմութեան ամենէն պատուաբեր էջերէն մին է որ ապրած է:

Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց լայնածաւալ ու կենսունակ հայ գաղութը՝ իր յոյակաւ չորեքերոր առաջնորդ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի իմաստուն եւ աշխոյժ ղեկավարութեան տակ՝ կրօնական, ազգային, մշակութային կեանքի ու գործունէութեան ամենալուրջ շրջանի մը մէջ կը մտնէ:

Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթը, Հայաստաննայց եկեղեցի, գոր հիմնեց Գարեգին Սրբազանը եւ զոր ինքն իսկ կը խմբագրէ իր հանրածառ ծոթ ձեռնհասութեամբ, կը դառնայ հետզհետէ աւելի շահեկան եւ աշխարհն ըմբռնող ոգի, ներշնչող, ոգեւորող ազդեցութիւն, իր շուրջ կենեց ու շարժում ստեղծելու կարողութիւն, ահա՛ ինչ որ լայնօրէն ունի Գարեգին Սրբազան, իր ընդարձակ ու ամուր հմտութեան ու իր խօսելու եւ գրելու տաղանդին հետ: Պաշտօնաթերթին վերջին թիւերէն իմացանք հաճոյքով որ իր թեալագորութեամբ զբաղէ ազգային մը, Պ. Ստաւրուս Մ. Ժամկուհեան, արմատաբեր է հարիւր յիսուսն տղարի գումար մը որ պիտի ծառայէ յիսուսական տղարի մէջմէկ մրցանակ տալու երեք լաւագոյն աստուածասիրութեանց որ նուիրուած պիտի ըլլան հետեւեալ կարեւոր ու ճոխ նիւթին երեք բաժիններուն. «Հայաստաննայց եկեղեցին Հայոց Պատմութեան մէջ, լուսաբանուած», Ա. կրօնական, վարչական եւ վարդապետական, Բ. Լեզուի եւ գրականութեան, Գ. արուեստի եւ մշակոյթի տեսակետներով:

Նոյն Առաջնորդին յաջգումով ու ղեկավարութեամբ է դարձեալ որ Նիւ Եորքի գաղութը պերճ յայտագրով հանդէսի մը մէջ տօնախմբեց Սասնայ Մոնը հայ ժողովրդական հին դիւցազնալէպին հաղարամեակը, մեծաշուք հանդէս ուր խօսք առին Գարեգին Սրբազանը (որ երրորդ գտիչն եղած է արդէն այդ դիւցազնալէպին, հրատարակելով անոր երկու կարեւոր փոփոխակները) եւ ներհուն բանասէր ու Ամսիիտի աշխատակից Միհրդատ Յ. Թրերքեան, վեհալուք հանդէս, որ հայ երեքերով, պարբերով եւ Դաւիթ ու Միքիլի հին հերոսապատմութենէն ներշնչուած քերթուածներու արտասանութեամբ՝ դարձեր է հայ ազգային մշակոյթի փառաբանման սիրալից ցինձառն մը: Ուրախ եմ հոս ինչեցնելու որ եթէ Նիւ Եորքի Հայութիւնը եղաւ մեր այն գաղութը որ այդքան չեղութեամբ տօնեց Սասնայ Մոնըրու հաղարամեակը, Փարիզի գաղութը եղաւ առաջինը որ խորհեցաւ մեր հայրենիքին մէջ կատարուած մեծաթրամ տօնախմբութեանց Սփիւռքի Հայութեան մասնակցութիւնը բերել: Փարիզի Հայ Երիտասարդաց Ակումբը կազմակերպեց համաստ թայց նշանակալից

Հանդէս մը, ուր խօսք առին Փրոֆ. Արոնց, Պ. Ս. Վրացեան եւ այս սողերը գրողը: Արոնցի ընդարձակ բանախօսութիւնը կարեւոր ուսումնասիրութիւն մըն էր ուր Սասնայ Մոխր դիւցազնավէպին պատմական հիմունքները մասնանշել կ'ընէր բազմաթիւ փաստերով ու կը մեկնաբանէր: Պ. Վրացեան ցոյց կուտար Սասնայ Մոխրու դիւցազնական ոգիին եւ նոր ժամանակներու հայապատգարական շարժման մէջ ի յայտ եկած հերոսական աւարքներու խնամութիւնը: Ես կարդացի հայերէն թարգմանութիւնը Դաւիթ եւ Մեծի դիւցազնավէպի գեղեցիկագիտական, բարաբեցական եւ բարոյախօսական արժէքն ի վեր հանող Ֆրանսերէն ուսումնասիրութեան մը զոր շատ տարիներ առաջ, երբ դեռ մեր մէջ շատ քիչ էին Դաւիթ եւ Մեծի գրադողները, կարդացած եմ 1900ի Փարիզի մեծ Յուցահանդէսին Աղագաբական Միջազգային Համաժողովին եւ որուն բնագիրը լոյս տեսաւ Լա Ռեվիւ տէ Ռեվիւ ամսագրին մէջ:

Ինչ որ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեան կ'ընէ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, նոյնը կ'ընէ ուրիշ Գարեգին մը, ինչպէս որեւէ Գարեգին Սրբազանը, Հարաւային Ամերիկայի մէջ: Արժանութիւն, Պրէզիդէ եւ Հարաւային Ամերիկայի քանի մը ուրիշ Հանրապետութեանց հայ դադուքները որոնք վերջին 10-15 տարիներու ընթացքին կազմուեցան, այժմ արդէն բաւական բազմաթիւ ու կարեւոր համայնքներ կը ներկայացնեն, ազգային ուժեր են զոր բաղդը մեր հայրենիքէն ծայրատեղորէն հեռու տեղուանք է նետուր եւ զոր պարտականութիւն կայ հայ հայրենիքին ու հայ ազգին կապուած պահելու: Ուսմբ մը լուսամիտ եւ անձնուէր հայ մտաւորականներու եւ քանի մը ազգասէր մեծատուններու գլուխն անցած, Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ոսպատուեան այդ պարտականութիւնը կը կատարէ ձեռնհասորէն, իր առաջնորդական պտոյտներով, քարոզներով, հանդէսներու մէջ ատենաբանութիւններով եւ ձայնիցիդառ պատշաճութեթթի մէջ եւ այլուր լոյս տեսած յօդուածներով, ինչպէս եւ հատորի ձեռով հրատարակուած հայրենաշունչ երկասիրութիւններով:

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԻ ԶԱՏԱԳՈՎՆԵՐՈՒ ՈՒ «ԱՆԱՀԻՏ»Ը

Թէրդիպաշանի եւ Տօնապետեանի միջնադարեան ոգիով ստեղծուած ասորորինակ յօդուածները որոնք երեւցան Ապագայ շարաթաթերթին մէջ, Պ. Ոսորովեանը ստիպեցին կարապետ Շահպաղը բանադրանքով խորտակելու հարցին անդադառնալու, երկու յօդուածներով, այնքան սրամիտ որքան հմտալից, որ Ամախիտի ներկայ թիւին մէջ կ'երեւան: Ես Ամախիտի մէջ սիրով հիւրընկալեցի Ոսորովեանի առաջին յօդուածն այս նիւթին վրայ, որովհետեւ ազնիւ ու գեղեցիկ կը գտնեմ իր բարդանքն ու երախտագիտութիւնը հայ մեծ իրաւարանի մը հանդէպ որ նաեւ եղեր է զինքը խանդավառող ուսուցիչ մը, իր գայլոյթը անոնց դէմ որ այդ բարձր անձնաւորութիւնը դաւադրական միջոցներով իր դիրքէն վար նետել ուզեր են եւ իր ջանքը անոր յանդիման աղարտուած պատիւը փրկելու: Ես չեմ ճանչցած կարապետ Շահպաղը, եւ անձը չէ որ զիս մասնաւորապէս կը շահագործէ, այլ սպիրուէները զոր կը պատուապանէ Ոսորովեան: Այդ ցաւաւոր հարցի մասին անոր յայտնած կարծիքներուն լիովին համամիտ եմ, եւ ատոր համար է որ նախորդ քրոնիկներէս մէկուն մէջ իրեն ձայնակցեցայ եւ հոս ալ կու դամ անդամ մը եւս իմ լիակատար համամտութիւնս յայտնել:

Շահպաղի վարմունքը իր կնոջ հանդէպ՝ թէ՛ Ոսորովեան եւ թէ՛ ես անքննադատելի գտնելէ շատ հեռու ենք: Բանադրամք ըսուած մտայն հաստատութեան դէմ է որ կ'արտայայտուինք, երբ մանաւանդ ան կը կիրարկուի մրցակից մը զգեստնելու թաղուն միտումով: Եւ նոյն իսկ պարտք կը զգամ Շահպաղի իր կնոյ հանդէպ ունեցած վարմունքի մասին նախորդ քրոնիկին մէջ ըսածս ըզրդեւու, ըստ այն որոշ տեղեկութեանց զոր Կորնելիոս Խամախանի տաղանդաւոր հեղինակը, Գրիգոր Նշանեան, Գոնթանցյանին ինծի հաղորդեց եւ ըստ բանադրանքի վճռի բնադրին զոր ամբողջութեամբ արտառպած է Տիգրան Կամարական Ոսորովեանի բռնած դիրքին ուստուող գեղեցիկ յօդուածի մը մէջ զոր Նիւ Եորքի Կոնցրէսը հրատարակեց վերջերս: Շահպաղի կնոյն իր ամուսինը չէ

լիամ եւ իր ծնողքին քով քաշուած, եւ չէ ուրեմն հարկադրած իր ամուսինը որ նոր կողակից մը գտնել ջանայ իրեն իբր կենսիկ ընկերուէի եւ իր գաւազնիներուն իբր երկրորդ մայր: Շահապալն է որ սկաւորութիւնն ունեցած է ուրիշ հայ կնոջ մը սիրահարուելու եւ անոր հետ գաղանի յարաբերութիւն ունենալու. իր հարազատ կինը չէ հանդուրժած ատոր եւ իր ծնողքին մօտ քաշուած է, վեց զաւակներն ալ հետը տունելով (բառ Գր. Նշանեանի, որուն հայրը մօտէն ճանչցած է Շահապալը եւ այս բոլոր դէպքն իրեն պատմած է): Շահապալ, իր կնոջ մեկնումէն յետոյ, ուզած է ամուսնանալ այդ միւս Հայուհիին հետ որուն սիրահարուած էր, արածուութիւն ուզած է Կրօնական Ժողովէն, որ մերժած է, մերժման պատճառներէն մէկն ալ, ու թերեւս զլիաւորը, այն ըլլալով որ տիկին Շահապալ ազգականն էր Եւմուսկան Նախարար Զակար Փաշա Գաղազեանի որ Յարութիւն Վեհապետեան Պատրիարքին մօտեիմն էր: Այն ատեն, Շահապալ, ոչ թէ «չըկնամուսնութիւն» կատարած է, ոչ թէ առանց իր առաջին կնոջմէն օրինաւորապէս գառուած ըլլալու որ սիրուէիին հետ կանոնաւոր ամուսնութիւն կը բացէ, այլ, ինչպէս կ'ընէ բանադրանքին վերնագրերը կազմող կողակիւր, «յանդնած է՝ ի կենդանութեան իւր հարազատ եւ օրինաւոր կնոջն» ընդդէմ Քրիստոսագիրք օրինակ Ս. Եկեղեցւոյ եւ զապտիկ կերպիւ անաղուցմամբ պատկի՝ ապօրէն կենակցութիւն կատարել ընդ Յուսափնիանէի Պետրոսեան այրի կնոջ Խուրստեան հանդուցեալ Անտոնի եւ ամուսնացեալ Հուշակել զանձնէն»... Բացէ ի բաց ամուսնաբար կենակցելու համար այդ տիկին Յուստինիանէին հետ, ամուսնական պատկի կատակերգութիւն մը սարքած է, ինչ որ Նշանեան ալ կը հաստատէ իր նամակին մէջ, բնութիւն. «... Այդ կնոջ (Յուստինիանէի) հետ է որ յետոյ ամուսնացած է Շահապալ՝ կեղծ պատկով մը, վառնդի բանաբարեքն յետոյ, երբ այդ կինն ալ լքած է զինք, Փոխանորդարանը Պատրիարքարան հրաւիրած է Պոլսոյ Թաղերու բոլոր քահանաները՝ պատկիդն ալ գտնելու եւ պատժելու համար, առկայն կինը յայտարարած է թէ զինք պատկող քահանան անոնց մէջ չէ: Անտէ յայտնի եղած է որ օրինապէս պըտկուելով պայման չունի կնոջ «կեղծ պատկ մը անաղուցմամբ է Շահապալ» սեմ մը ճարելով մօրուսաւոր աշխարհականի մը»:

Հիսուս ենք Շահապալի մէջ տիպար ամուսին մը եւ օրինակելի հայր մը տեսնելէ: Այդ հմուտ եւ խոհական մարդը, սիրոյ ճանկերուն մէջ ինչպէս, խնեթեքեր ու վերջ ի վերջոյ անկարգ, անճոռնի վարածութիւն մը ունեցեր է: Իր հրապառ խառնուածքին անհամապատասխան գտեր է իր հարազատ կնոջ որ կ'երեւայ թէ՛ համալ եւ պազ ընաւորութեամբ՝ զայն երջանկացնելու անց անոր կենքը անհամցուցեր է. Կամարական, որ բնական է Պոլսոյ նոյն թաղին մէջ (Գատըքօյ) ուր կը բնակէր Շահապալ եւ գրեթէ նոյն փողոցը, կը գրէ Կոչնակի իր յօդուածին մէջ՝ «Ներելի է կարծել որ ան շատ երջանիկ չէր եղած ամուսնական կենսիքին մէջ: Կը գործէին արդարեւ թէ իր կինը զնալին, ժամահած ու մուտ էր ընաւորութեամբ» Շահապալ գաղտնի յարաբերութիւն սկսեր է անննալ զեղանի ու հրապուրելի հայ աչրի կնոջ մը հետ ու այնքան հոգեւելի կապուեր է այդ կնոջ, որ ուզէր է իր հարազատ ամուսնինն զատուել, Պատրիարքարանէն ամուսնալուծում խնդրել եւ մերժողական պատասխան ստացեր է, ու երբ իր հարազատ կնոջ գաւակներն տանելով հօրը տունը գացեր է եւ սիրուէին ալ՝ Շահապալին հետ բացէ ի բաց կենակցելու համար՝ կանոնաւոր ամուսնութեան պատահելով գրել է, կեղծ պատկաղբութեան կատակերգութիւն մըն է ասրբեր, քնչ որ անշուշտ առաքինազարդ արարք մ'ըլլալէ հետոս է, բայց որ սիրոյ տանդով տոշորուող մարդու մը համար՝ կըրնայ մինչեւ աստիճան մը ներքի գառնալ եւ որ այդ խաղին ենթարկուած կնոջմէն է մահաւանդ որ կրնայ դատապարտուել: Շահապալի արարքը մարդկութեան կամ հայ ազգին վնաս բերող յանցանք մը չէր, անհատական կեանքի վիպական միջոցաւ մըն էր. իր բանադրուելը թելադրող էֆէնտիսներուն մէջ իրենց կնիկը խառողներ շատ լաւ կրնային գտնուել. քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ, անտանելի դարձած կնոջմէ մը բաժնուելի է սիրով ու երջանկութեամբ լի նոր բոյն մը կազմել ուղղը մարդուն ամուսնալուծման խնդրանքը կ'ընդունուէ յաճախ. մեր մէջ ալ, եղած են նմանօրինակ պարագաներ ուր այդպիսի խնդրանք մը ընդունուած է Մայր Աթոռէն: Պատրիարքարանը Շահապալի խնդրանքը չէ ընդունել, որովհետեւ, ինչպէս կը գրէ ինձի Գրիգոր Նշանեան, Շահապալի կինը՝ Եւմուսկան Նախարար Եւս-

մը զբաղող, իր ցեղին պատիւը բերող եւ զայն խորապէս սիրող ու յարգող անձնաւորութեան մը: Եւ զայրոյթը աւելի եւս բուռն կը դառնայ երբ կը քննութիւն բուն պատճառներն ալով լճիտին տրուելուն: Բուն պատճառը՝ Յակոբ փաշայի մօտ՝ անշուշտ ո՛ր նախանձն էր, ո՛չ անձնական ատելութիւնը, քանի որ ինքն ալ շատ բարձր դիրք մը կը զբաղէր Օսմանեան Պետութեան մէջ. բուն եւ միակ պատճառը անոր մէջ ազգականական զգացումներուն, որ յարգելի են, զերակալութեան է մեծարժէք ցեղակցի մը Հանդէպ հարկ եղած յարգանքի զգացման վրայ: Բայց նոյնը չէ բուն պատճառը Քաղաքական Ժողովի նոյն չըլնանի ատենապետ էֆէնտիին եւ անոր զաղաքաբանից մէկ-երկու ուրիշ էֆէնտիներու մէջ. բանադրանքին զացումը մը ալք ատենապետին եւ իր արբանեակներէն է եկած ապահովագրէս, եւ բոլորած է մրցակցական ատելութենէն զոր ատունք կը զգային իբր ուսուցչապետ եւ իբր դատաւոր Օսմանեան Պետութեան մէջ շատ բարձր դիրքի հասած Շահպաղին զէմ: Պոստոյանի յօդուածին մէջ եթէ կայ չափազանցութիւն մը, զահիճներուն դէմ իր արդար զայրոյթն արտայայտող իմ, շուն, եւս. բացատրութիւնները շատ յաճախ եւ անորոշ ու տարածուն յղանակով մը գործածեն է, մինչ ինքն ինկ Պոստոյանն համոզուած է թէ իր զայրոյթը չի կրնար տարածուիլ այդ օրերու Քաղաքական ու Կրօնական Ժողովներու բոլոր անդամներուն վրայ, այլ քանի մը հոգիի, քանի մը էֆէնտիի, որոնք զբերուեր են օրուան Մարտիրաբը (արդէն իսկ մոլեռանդ ու կրքոտ) եւ համոզել են Կրօնական Ժողովի անդամներուն մեծամասնութիւնը՝ այդ բանադրանքի լճիտը խլելու համար: Թէ ատենապետ Նուրեան էֆէնտին, որ շատ ուշիմ ու զարգացած բայց եւ շատ հեռու ու անձնամոլ մարդ էր, կըրնար այդպիսի տղեղ զգացումներէ մղուած դեր մը կատարել, ասոր պայտջ մը եւս կուտայ Գրիգոր Զօհրապ, որ զայն շատ մօտէն ճանչցած է, իր Մամբօր Դիմիւթիւնը շարքին անոր նուիրեալութեան մէջ՝ որ մեծանուն գրագէտին ամենէն հոյակապ էջերէն մին է՝ « ... Աւսա՛ նկարագրութիւնը մարդուն՝ որ մեր հասարակութեան գործերը իր անհաման անկեղծութիւններուն համար բացուած միակ ասպարէզն համարած էր: Իր գովանդակ կեանքը յարատեւ ճիւղ մը եղած էր ազգին

աղէտները շահագործելու, այնպիսի սկզբունքներու կոչում ընելով՝ որոնք ամենէն զարհուրելի ու ճիւղները արդարացնելու համար յեղիցողած են միայն: Զէյթունի ապստամբութիւնը, Հայոց Նարդը 96ին, իր կեանքին երկու ահուոր ու արհնոտ էջերը պիտի կազմեն: Յովհաննէս Նուրեան հանրային գործերու մէջ ամէն խորհուրդ ու աջակցութիւն արհամարհող կամքով մը յառաջացեր էր, միս-մինակը, իր զիտցած կերպովը, որ աւտոս՝, ամենէն մաքուրը եւ աղնիւր չէր, հարթելով ճամբուն դժուարութիւնները: Եւ ահա օրին մէկը, սահմանադրական արշալոյսէ ծագումէն շատ առաջ, այդ ճամբան հետզհետէ անձկացեր, նեղցեր էր. իր պաշտած միակ Աստուածը՝ Բոնապարտութիւնն ալ՝ երես դարձուցեր էր իրմէ: Ազգը՝ Արփարին ձեռքովը ապստակեր էր գինքը: Ամէն կողմէն անհաշտ ատելութիւններու մթնոլորտի մը մէջ մնացեր էր: Ո՛չ իսկ Բերայի Թաղական Պորհուրդի անդամ, հեռու ամէն հանրային գործունէութենէ... »:

Ինչ եղած է այս հօր ու մօայն անձնաւորութեան ու իր քանի մը արբանեակներուն սարքած դաւադրութեան բուն նպատակը. ան ձգտած է ոչ այնքան Շահպաղը Հայ Ժողովուրդին զգուշիկ դարձնելու, որքան թուրք Ժողովուրդին ու մասնաւորապէս կառավարութեան աչքին զայն ցոյց տալու իբր իր հաւատքին օրէնքները ոտնակոխ ընող, իր կրօնակից հասարակութենէն սոսկումով վտարուած անարարական հրէշ մը, ուրեմն եւ անարժան գաղտնորի աթոռին վրայ նստելու: Ոճիրը հող է, եւ ոչ թէ ամուսին մը սիրելի զաղբելու եւ ուրիշ կնոջ մը սիրահարուելու եւ անոր հետ կենակցիլ ցանկալու մարդկային ոչ-հարգաւորական տկարութեան մէջ: Ու եթէ Շահպաղ «տաճկնալու» սոսկալի որդուրդ տուած է, տաղանդով ու աշխատանքով վաստակուած իր դիրքը ալ դաւին դէմ պայտջապնելու համար եղած է միայն: Ապշնցուցել կը դտենած Թէրզիպաշեանի այն սողըրը ուր կ'ըսէ թէ՛ «ատրիս խղճի հարց է, եւ Շահպաղ ինքզինքը ազատ զգացեր է իր խղճի ծայրէն հետուելու (??) »: Շահպաղ իսկապէս ու մեծապէս դատապարտելի բան մը ըրած պիտի ըլլար եթէ լքելով իր չարխիւն հաւատքը, Քրիստոսի աղինքի վարդապետութիւնը, բոսարակած դացած ըլլար զէպի կրօնը Ժողովուրդի մը որ Գարեթի է վեր իր

բռնակալութեան լուծին տակ կը պահէր մեր ազգի: Յայտնի բան է որ ան այդ դառն որոշման ինքզինքը հարկադրուած տեսած է, որովհետեւ իր մրցակից դաւադիրներուն դէմ ինքզինքը պաշտպանելու համար անհրաժեշտ նկատած է: Եւ, ինչ որ խորովեան շատ լաւ ցոյց տուած է, ան մինչեւ մահը տառապած է ներքնապէս՝ իր այդ ակամայ հաւատափոխութենէն: Իսկ թէ ան՝ հաւատափոխութենէն ալ յետոյ՝ մինչեւ մահը՝ ինչքան հաւատարիմ մնացած է իր ցեղին, ինչքան շարունակած է անոր հանդէպ իր սէրն ու յարգանքը պահպանել, խորովեանի հետ, Տոբթ. Թորոքեան իր վերջին գրքին, Տիգրան Կամսարական իր Կոյմալի յօդուածին եւ Գր. Նշանեան իր նամակին մէջ բազմաթիւ եւ յուզիչ փաստերով կը հաստատեն զայդ: Ուրեմն խորովեան ոչ միայն իբր ազնուամերտ նախկին ուսանող մը՝ իր մեծայարգ վարպետին հանդէպ, այլ իբր արդարամիտ Հայ մը անիրաւուած մեծ Հայրւ մը հանդէպ շատ լաւ ու ճիշդ գործ մը կատարեց՝ Շահապէի դէմ արձակուած բանադրանքի վճիռը դատափետելով:

Թէրդիպաշեանի յօդուածը, թէեւ կը պարուսակէ դատումի սխալներ, գրուած է վայելուչ ոճով եւ լի է յարգանքով դէպ ի հանդուցեալ ձեռնադաշտնոյ ուսուցիչ: Կարապետ Շահապէր եւ զէպ ի «յայտնի իրաւագէտ»: Տօնապետեանի յօդուածը, շարադրուած կարծես մէկէ մը որ Հրատ մուրաւկէն նոր է ինկեր մեր երկրագողնդին վրայ, գերուած է այնքան տգէտ որքան կոպիտ ռոճով մը, ու որքան հայրենէնով մը, լի է զէպ ի Շահապէն ու խորովեանը աւելի ուրուքեան վրայ հիմնուած արհամարհանքով մը որ ծիծաղելի է. Տօնապետեան չի քաշուի խոստովանելու թէ Թէրդիպաշեանի յօդուածին «յայտնութենէն» (?) իմացած է «որ խորովեան մեծանուն իրաւագէտ մըն է եւ Կարապետ Շահապէն ալ մեծատաղանդ օրէնագէտ մըն է եղեր»: Ինչ Շահապէր կ'անուանէ «թրքական օրէնագէտ Հայագի Կարապետ Շահապէ», որպէս թէ Շահապէր Թուրք օրէնագրութեան մասնապետ մը՝ լլար լոկ, մինչ ան, ինչպէս խորովեան մանրամասնօրէն ի վեր հանեց իր առաջին յօդուածին մէջ, Պոլսոյ Իրաւաբանական վարժարանին մէջ կ'ուսուցանէր Միլլադայիմ իրաւաբան Բ. վաճառա-

կամակամ իրաւաբան, որ ոչինչ ունի մասնաւորաբար թրքական, հեղինակ էր այդ երկու նիւթերուն ինչպէս եւ «Ճեղճեանական եւ քաղաքային դատավարութեան եղանակները» նիւթին նուիրուած վիճաբեալ գործերու որոնք ամփոփումն էին իր դասախօսութեանց, եւ իբր դատաւոր՝ նախադահ էր Պոլսոյ Առեւտրական Դատարանի առաջին Ատենանին, յետոյ՝ անգամ Վճռաբեկ Ատենանի եղեւ նական ճիւղին, յետոյ անգամ նոյն Ատենանի քաղաքային ճիւղին: «Աւելի Թրքախօս էր քան հայախօս», եւ գրէ Տօնապետեան, մինչ մարդը իր ցեղին լեզուն շատ լաւ գիտէր եւ նոյն իսկ մահմետական դառնալէ յետոյ՝ Նաքիլը ձեռքէն չէր ձգեր (տես Կամսարականի յօդուածը): Ան նկատել կուտայ թէ՝ «բոտ Սահմանադրութեան Թրքահայոց վայելած (ի՛նչ հայրեն...) պաշտօններուն մէջ (Շահապէ) ու եւ դեր չունէր կամ չէր ուղեր ստանձնել», բայց չէ ըմբռնած թէ ուսուցիչի եւ դատաւորի դերը միայն կատարող այդ բարձր մտաւորականը մեր Պոլսոյ Ազգային Ժողովին եթէ անդամակցած է, որիչ ձեռնորդ իր անձն ու գիւրծի ի սպաս դրած է միշտ իր ցեղակիցներուն (մահմետական դառնալէն առաջ ու նոյն իսկ յետոյ): «Թուրք կառավարութեան մէջ իրմէ աւելի բարձր դիրք ունեցող Հայեր չէին խուսափի (?), կ'ընէ, ազգային գործերու մէջ եւս դեր կատարելէ (այո՛ւ, ո՞մանք՝ ինչպէս Գրիգոր Օտեան մը կամ Ստեփան փաշա մը՝ ազգասիրական ազնիւ ոգիով, բայց ո՞մանք ալ՝ անձնական շահու համար, համոզու եւ երկդիմի վարմունքով... Ա. Ջ.)» Ինքզինք պահելով այսպիսի դիրքի մը մէջ՝ չէր կորսնց տա նալ իրեն նախանձող կամ ատող (ըսել կ'ուզէ՞ գինքն ատող) ու եւ մեծ ու փոքր աշխարհական կամ եկեղեցական ազգայինճի: Շահապէի բարձր դիրքն ունեցող շատ քիչ Հայ կար իր օրով Թուրք պաշտօնական շրջանակներուն մէջ, իսկ դատարանական շրջանին մէջ իրեն հաւասարը չունէր ան, եւ ատոր է որ կը նախանձէին իր մէկ-երկու մըր-ցակիցները որ լրեն դէմ դաւ արաբեցին:

Տօնապետեան «երջանի ինչոյք» (?) կ'անուանէ Նորաստուկեան Արթաքէ Բէյնտի Մեծ Կղզիի ապարանքին մէջ տուած հազկերոյթները, որոնց կը մասնակցի եղբի Արար Իրզէթ պէյը, որ Սուլթան Համիտի ալ բազուկը եւ հայկական ջարդերու գլխաւոր Թելադրիւրը եղաւ, եւ «այդ խն-

Զոյքերէն իր անբաժան ըլլալը կը յիշէ խառնաշառապին երանաւթեամբ մը...

Տօնապետեան բնական կը զտնէ Պատրիարքարանի մերժողական պատասխանը Շահպաղի առնուանորոշում խնդրող դիմումին, մինչ աստիկա շատ վիճելի է. «Եւ կը փութայ վճռել թէ «Շահպաղի կը միար Պատրիարքարանի մերժումէն յետոյ՝ փութալ մասնետական դառնալ, քանի որ մասնետականներուն համար օրինաւոր է կրկնամուսնութիւնը», մինչ եւ պիտի դատապարտէ Շահպաղը եթէ թր սերած կնոջ հետ կարգուելու համար իր հայրերուն հաւատքեւ որոշած ըլլալ: Տօնապետեան կ'ընէ թէ Շահպաղ իր սիրուէին հետ առնանաւորաւ համար գտնոր է կաշառակեր արարողութեան եկեղեցական մը որ պատկեր է գիրծնք եւ ասոր համար Պոլսոյ Հայոց կրօնական Ժողովը կտրադատուի ըրերէ քայլէ քայլ, ինչ որ յերթաւոր մոյզ վէճ մըն է եւ ճշմարտութեան բոլորովին անհամապատասխան: Ան յատկէ կ'երթայ նաեւ միւս չեւ յարապարակ թէ Շահպաղ, առկին Յուստփանէի հետ իր առնուանութեան Պոլսոյ Հայոց կրօնական Ժողովէն չեղեալ հռչակուելէն եւ իր ու առկին Յուստփանէի բանադրուելէն յետոյ, «կաթողիկոսութիւն ընդունել եւ Զանացի է կաթողիկէ եկեղեցիով ի դուրս հանել իր մտադրած առնուանութիւնը, բայց հայ-կաթողիկէ եկեղեցիի պատրիարք-կաթողիկոս Աղարեան մերժեր է», եւ ասոր վրայ է որ դացիներ է մասնետականութիւնն ընդգրկել, ապա ասորէն իրր առնուին կենակցեցու համար տիկինն Յուստփանէի հետ: Ինչ որ ծայրէ ք ծայր կէս առ կէս սխալ է, քանի որ Շահպաղ երբեք ո'չ մտածած ո'չ փորձած է կաթողիկէ դառնալ ու մասնետական դարձած է տիկին Յուստփանէի հետ «ձեւացուցեալ պահով» կարգուելէն յետոյ, ու մասնետական դարձած է՝ ինքզինքը պաշտպանելու համար այն քանի մը դաւադիրներուն դէմ որոնք բանադրանքի միջոցով զինքն իր դատարանի աթոռէն վտարել տալու, թուրք պաշտօնական չըլնականներուն մէջ զինքը բարոյապէս մեղացնելու կը ձգտէին. իսկ մասնետական դառնալէն յետոյ,

տիկին Յուստփանէի ոչ թէ անոք օրինաւոր կինը դարձած է, այլ ձգած է զինքը, եւ իւնքն Շահպաղը ստիպուած է, ապամայ, թուրք կինն ծառանք իրր առնալն...

Տօնապետեան այդ նոյն սխալը — թէ «կնոջ մը հետ առնուանալ կարծնալու համար է որ Շահպաղ մասնետական դարձած էր», — կը զնէ նաեւ բերանը Սուլթան Համիտի երրորդ սենեկակալին որ Արթաքի էֆէնտիի տունը կը յաճախէր եւ որուն ըսել կու տայ նաեւ հետեւեալ ապուշ ու Հայոց համար անարգական, վիրաւորիչ խօսքերը զոր գոռար թէ թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատար մը անգրագատութիւնն ունեցած ըլլար հայ տան մը մէջ հայազգի Նորատուհնեան Արթաքի էֆէնտիին ըսելու. «Շահպաղ էֆէնտի՝ անուամով Գարապետ եւ Հայ-քրիստոնեայ ըլլալուն համար էր որ նշանադրութիւն մը ունէր մեր աչքին, որովհետեւ ժեր քրիստոնեայ հպատակներուն մէջ քիչ ունինք կարող արարողականներ. բայց այն օրէն որ Կարապետ Շահպաղ էֆէնտի դարձաւ Այի Շահպաղ էֆէնտի, ան մեր աչքին կորսնցուց իր նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը, որովհետեւ անոր կարողութիւնն ունեցող մասնետական դաշտօններ բազմաթիւ ունինք»: Այս տեսակ կու պիտ (ու անհիշել) խօսք չէր կրնար ըսել Սուլթանին մէջ սենեկակալու այնպիսի չըլնանք մը ուր Հայ ցեղը Օսմանեան Պետութեան տուած էր Գարապետեան Յակոբ փայայի, Փորթուգալ Միքայէլ փայայի, Մազլեան Յովհաննէս փայայի, Տատեան Յարութի փայայի եւ Շահպաղ Կարապետ էֆէնտիի պէս անմասնորոշութիւններ, որոնց կարողութիւնն ունեցող ուսուցչապետներ ու պաշտօնատարներ հեռու էին թուրքերու մէջ բազմաթիւ ըլլալէ:

«Տօնապետեան «ղարմանալի» կը նկատէ որ «չառնուած է պարբերաբար մը որ Խորովեանի դատապարտելի յօդուածին հրատարակութիւնը իր էջերուն մէջ թոյլատրած է». եւ կը կարծեմ թէ իր ողորմելի յօդուածին հայ թերթի մը մէջ հրատարակումն է որ իսկապէս ցաւալի է:

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ